

ΰψιλον / μικρά βιβλία – 16

Copyright για την ελληνική γλώσσα: ΰψιλον/βιβλία, 1984

Μετάφραση: Μπάμπης Λυκούδης
Φωτοστοιχειοθεσία: Φωτόγραμμα ΕΠΕ
Έκτύπωση: Άγγελος Ήλεύτερος

Α΄ έκδοση: Ίούνιος 1984

Κεντρική διάθεση:
Σολωμού 16, ΄Αθήνα 106 83, τηλ. 36.38.257

Printed Athens, Greece

L. BIANCO, J.M. DOMENACH
R. DUMONT, Κ. ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ
J. MINCES, E. MOREN

ΥΠΑΡΧΕΙ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ;

Μετάφραση
Μπάμπης Λυκούδης

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ
ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ

ΣΚΕΨΕΙΣ
ΠΑΝΩ ΣΤΗΝ
«ΑΝΑΠΤΥΞΗ»
ΚΑΙ ΤΗΝ

«ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ»

Ἐδῶ καὶ ἀρκετὸ καιρὸ ἡ «ἀνάπτυξη» ἔχει γίνεи σύνθημα καὶ ταυτόχρονα θέμα τῆς ἐπίσημης καὶ «ἐπαγγελματικῆς» ἰδεολογίας – ὅπως ἐπίσης καὶ τῶν κυβερνητικῶν πολιτικῶν. Ἴσως εἶναι χρήσιμο νὰ θυμίσουμε μὲ συντομία τὴ γενεαλογία τῆς.

Ὁ 19ος αἰώνας ἐξύμνησε τὴν «προόδου» παρὰ τὴν ὀξεία καὶ πικρὴ κριτικὴ τῶν ἀντιπάλων τοῦ θριαμβεύοντος καπιταλισμοῦ. Ὁ Πρῶτος Παγκόσμιος Πόλεμος κι ἔπειτα, μετὰ ἀπὸ σύντομο διάλειμμα, ἡ Μεγάλῃ Κρίσι, ἡ ἄνοδος τοῦ φασισμοῦ καὶ τοῦ ναζισμοῦ στὴν Εὐρώπῃ καὶ ἡ κραυγαλέα ἀδυναμία ἀποφυγῆς ἐνός καινούργιου παγκόσμιου πολέμου, φαινόμενα πού ὅλα φαίνονταν νὰ δείχνουν ὅτι τὸ σύστημα δέν μποροῦσε νὰ κυβερνηθεῖ, προκάλεσαν κατάρρευση τῆς ἐπίσημης ἰδεολογίας. Τὸ θέμα τῆς δεκαετίας 1930-40 ἦταν ἡ «κρίσις τῆς προόδου».

Στόν κόσμο τοῦ μεταπολεμικοῦ οἱ κατεστημένες ἐξουσίες ἀσχολήθηκαν κατ' ἀρχὴν καὶ προπάντων μὲ τὴν ἀνοικοδόμησι καὶ μὲ τὰ καινούργια προβλήματα πού προέκυψαν ἀπὸ τὴν πάλῃ Ἑνωμένων Πολιτειῶν καὶ Ρωσίας. Στὴ Δύσις ἡ ἐπιτυχία τῆς οἰκονομικῆς ἀνοικοδόμησις ξεπέρασε κάθε προσδοκία καὶ ἄρχισε μακρόχρονη φάσις ἐπέκτασις. Ὅταν μὲ τὸ τέλος τοῦ πολέμου τῆς Κορέας ὁ ῥωσοαμερικανικός ἀνταγωνισμός φάνηκε νὰ ἀπαλύνεται καὶ ὅταν, παρὰ τίς κάποιες αἱματηρὲς ἐξαιρέσεις, τὸ «ἀποικιακὸ ζήτημα» φάνηκε νὰ μπαίνει σὲ δρόμο λίγο πολὺ εἰρηνικῆς ἐπίλυσις, ἡ ἐπίσημη γνώμη ἄρχισε νὰ ὀνειρεύεται ὅτι εἶχε ἐπιτέλους βρεθεῖ τὸ κλειδί τῶν ἀνθρώπων προβλημάτων. Τὸ κλειδί αὐτὸ ἦταν ἡ οἰκονομικὴ αὐξηση (croissance), πραγματοποιούμενη χωρὶς δυσχέρειες χάρις στὶς νέες μεθόδους ρύθμισης τῆς ζήτησις, καὶ τὰ ποσοστά αὐξησης τοῦ κατὰ κεφαλὴν ΑΕΕ περιεῖχαν τὴν ἀπάντησι σὲ ὅλα τὰ ἐρωτήματα. Βέβαια, ἡ ἐνδεχόμενη σύγκρουσι μὲ τὸν ἀνα-

Levens-
capitalism brings
democracy

τολικὸ συνασπισμὸ παρέμενε πάντοτε ἀπειλητικὴ ἦταν ὅμως διαδεδομένη καὶ ἡ ἰδέα ὅτι, ὅταν οἱ χώρες αὐτὲς θὰ ἔφταναν στὴ βιομηχανικὴ ὀριμότητα καὶ θὰ κατακλύζονταν ἀπὸ τὸν καταναλωτισμὸ, τότε οἱ κύριοί τους θὰ ὀδηγοῦνταν σὲ μιὰ λιγότερο ἐπιθετικὴ διεθνὴ πολιτικὴ καί, ἴσως, θὰ εἰσῆγαν μιὰ κάποια δόσις ἐσωτερικῆς «φιλελευθεροποίησης». Βέβαια, ἡ πείνα ἦταν (ὅπως καὶ εἶναι ἀκόμη) καθημερινὴ πραγματικότητα πρὸς τεράστιο τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ πλανῆτη, καὶ ὁ Τρίτος Κόσμος δέν πραγματοποιοῦσε οἰκονομικὴ αὐξηση εἴτε ἡ αὐξησὶς του παρέμενε πολὺ ἀδύναμη καὶ βραδύτατη. Ἡ αἰτία ὅμως βρισκόταν στὸ ὅτι οἱ χώρες τοῦ Τρίτου Κόσμου δέν «ἀναπτύσσονταν». Τὸ πρόβλημα λοιπὸν βρισκόταν στὸ νὰ ἀναπτυχθοῦν ἢ στὸ νὰ τίς ἀναπτύξουν. Ἡ ἐπίσημη διεθνὴς ὁρολογία προσαρμόστηκε στὴν περίστασι. Οἱ χώρες αὐτὲς, πού πρὶν ὀνομάζονταν χονδροειδῶς «καθυστερημένες» καὶ ἔπειτα «ὑποανάπτυκτες», ἀποκλήθηκαν κάπως πιο εὐγενικά «λιγότερο ἀναπτυγμένες» καὶ τελικὰ «χώρες στὸ δρόμο τῆς ἀνάπτυξης» – ὠραῖος εὐφημισμός, πού στὴν πραγματικότητα σήμαινε πὼς οἱ χώρες αὐτὲς δέν ἀναπτύσσονταν. Ὅπως τὸ εἶπαν πολλές φορές τὰ ἐπίσημα ντοκουμέντα, ἀνάπτυξι γι' αὐτὲς τίς χώρες σήμαινε νὰ γίνουν ἱκανὲς νὰ μποῦν στὴ φάσι τῆς «αὐτοσυντηρούμενης αὐξησης».

Δέν εἶχε προλάβει ὅμως ἡ νέα ἰδεολογία νὰ τεθεῖ σὲ κυκλοφορία, καὶ ἐκδηλώθηκαν ἐπιθέσεις ἐναντίον τῆς ἀπὸ διάφορες πλευρὲς. Τὸ κατεστημένο κοινωνικὸ σύστημα ἄρχισε νὰ κάνει κριτικὴ ὅχι ἐπειδὴ ἦταν ἀνίκανο νὰ διασφαλίσῃ τὴν αὐξηση τοῦ πλούτου οὔτε ἐπειδὴ κατένειμε ἀνισόμετρα τοὺς «καρπούς τῆς γνώσις» – παραδοσιακὲς κριτικὲς τῆς Ἀριστερᾶς –, ἀλλὰ ἐπειδὴ μεριμνοῦσε μόνο γιὰ τὴν αὐξηση καὶ πραγματοποιοῦσε μόνο τὴν αὐξηση – αὐξηση δεδομένου τύπου, μὲ εἰδικὸ περιοχόμενο, πού συνεπιφέρει συγκεκριμένες συνέπειες γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν κοινωνία. Οἱ κριτικὲς αὐτὲς, περιορισμένες στὴν ἀρχὴ

μέσα στά πλαίσια ενός πολύ στενού κύκλου έτεροδόξων πολιτικών και κοινωνικών στοχαστών, διαδόθηκαν ευρύτατα, μέσα σέ μερικά χρόνια, μεταξύ τών νέων και άρχισαν νά επιδρούν τόσο πάνω στά φοιτητικά κινήματα τής δεκαετίας 1960-70, όσο και πάνω στήν έμπρακτη συμπεριφορά διαφόρων ατόμων και ομάδων πού αποφάσισαν νά εγκαταλείψουν τήν «ποντικοτρεχάλα»¹ και προσπάθησαν νά καθιερώσουν γιά τούς έαυτούς τους καινούργιες κοινοτικές μορφές ζωής. Άρχισαν, μέ λιγότερο ή περισσότερο επίμονο τρόπο, νά εγείρουν τό ζήτημα του «τιμήματος» μέ τό όποιο τό ανθρώπινα όντα και οι κοινότητες «άγοράζαν» τήν αύξηση. Ταυτόχρονα «ανάκλυπταν» ότι τό «τίμημα» αυτό περιελάμβανε μιά σημαντική συνιστώσα πού μέχρι τότε είχε άποσιωπηθεί και τής όποιας οι συνέπειες δέν άφορούσαν άμεσα τίς παρούσες γενεές. Έπρόκειτο γιά τή μαζική και ίσως άμετάκλητη έπισώρευση τών πληγμάτων πού είχαν καταφερθεί εναντίον τής γήινης βιοσφαίρας και πού άπέρρεαν από τήν καταστροφική και συσσωρευτική άλληλεπίδραση τών συνεπειών τής εκβιομηχάνισης, συνεπειών πού προκαλούν αντιδράσεις του περιβάλλοντος, άγνωστες πέρα από ένα σημείο και άπρόβλεπτες, οι όποιες μπορεί ένδεχομένως νά καταλήξουν σέ μιά τελική καταστροφική χιονοστιβάδα πού ξεπερνά κάθε δυνατότητα «έλέγχου». Άφότου ή Βενετία άρχισε νά θυθίζεται στό νερό και νά άπειλείται μέ θάνατο ή Μεσόγειος· άφότου οι λίμνες και τά ποτάμια άτrophούν και εξαφανίζονται δεκάδες ζωντανών ειδών· άφότου ή άνοιξη γίνεται σιωπηλή και πιθανολογείται τό λιώσιμο τών πιλίσκων τών πολιτών πάγων· άφότου διαδρώνεται τό Μέγα Φράγμα του

1. rat's race: εκφραση πού είχε διαδοθεί ευρύτατα στίς Ένωμένες Πολιτείες μετά τά 1950 και πού προσδιόριζε τόν τρόπο ζωής πού κυριαρχείται από τήν προσπάθεια όλων νά άνεβούν τήν ιεραρχία και τήν κλίμακα τής κατανάλωσης.

Κοραλλίου και πολλαπλασιάζεται επί χίλια ή περιεκτικότητα σέ όξέα του δρόχινου νερού – άρχισαν νά διαγράφονται πελώριες οι ύπαρκτες ή ένδεχόμενες συνέπειες τής ξέφρενης «αύξης» και εκβιομηχάνισης. Η πρόσφατη «κρίση τής ενέργειας» και ή πενιχρότητα πρώτων ύλων έπήλθαν τήν κατάλληλη στιγμή, γιά νά θυμίσουν στους ανθρώπους ότι δέν ήταν καν βέβαιο ότι θά μπορούσαν γιά πολύ καιρό ακόμη νά εξακολουθούν νά καταστρέφουν τή γή.

Όπως προβλεπόταν, οι αντιδράσεις τών κατεστημένων έξουσιών ήσαν σύμφωνες μέ τή φύση τους. Άφού τό σύστημα είχε κατηγορηθεί ότι μεριμνούσε μόνο γιά τίς ποσότητες τών παραγόμενων προϊόντων και ύπηρεσιών, συστάθηκαν καινούργιοι γραφειοκρατικοί οργανισμοί γιά νά μεριμνήσουν γιά τήν «ποιότητα τής ζωής». Άφού φαινόταν νά ύπάρχει πρόβλημα περιβάλλοντος, οργανώθηκαν Έπουργεία, Επιτροπές και Διεθνείς Συνδιασκέψεις γιά νά τό λύσουν. Οι οργανισμοί αυτοί έλυσαν πράγματι άποτελεσματικά όρισμένα σοβαρά προβλήματα, όπως γιά παράδειγμα τό πρόβλημα τής άνεύρεσης ύπουργικών πόστων γιά πολιτικούς πού έπρεπε νά βολευτούν σέ θέσεις χωρίς πολιτική σημασία, ή τό πρόβλημα τής έφεύρεσης λόγων γιά τή διατήρηση και αύξηση τών πιστώσεων πού παρέχονται σέ μελλοθάνατους ή χωρίς περιεχόμενο εθνικούς και διεθνείς οργανισμούς. Οι οικονομολόγοι ανάκλυψαν άμέσως ένα πεδίο καινούργιο και πολλά ύποσχόμενο γιά τίς τερπνές τους ασκήσεις στοιχειώδους αλγέβρας – χωρίς ούτε γιά ένα δευτερόλεπτο νά θέσουν ύπό άμφισβήτηση τό έννοιακό τους πλαίσιο. Οι οικονομικοί δείκτες συμπληρώθηκαν από «κοινωνικούς δείκτες» ή «δείκτες ευημερίας», και νέες γραμμές και στήλες προστέθηκαν στίς μήτρες τών διαβιομηχανικών δοσοληψιών τους. Τό πρόβλημα του περιβάλλοντος συζητιόταν μόνο από τήν πλευρά του «κόστους» και τών «προσόδων» καθώς και τής δυνατής επί-

πτωσης των μέτρων ελέγχου της μόλυνσης πάνω στα ποσοστά αύξησης του ΑΒΕ· ή επίπτωση αυτή πιθανόν να ήταν άρνητική αλλά, έλεγαν με έλπιδα, θα μπορούσε ίσως αυτό να συμψηφιστεί με την ανάπτυξη της καινούργιας «βιομηχανίας ελέγχου της μόλυνσης». Δεν χρειάζεται καν να προσθέσουμε ότι η φράση «πρωτοποριακή εργασία για τον έλεγχο της μόλυνσης» πήρε άμέσως έξέχουσα θέση στις διαφημίσεις των κυριότερων συντελεστών μόλυνσης, των γιγάντιων βιομηχανικών εταιρειών. Τό σημείο πού συζητούσαν με τή μεγαλύτερη σοβαρότητα ήταν τό ζήτημα του άν και πώς μπορούσαν και όφειλαν να «έσωτεριοποιήσουν» τά κόστη του ελέγχου της μόλυνσης.¹ Ή ιδέα ότι τό σύνολο του προβλήματος ξεπερνούσε κατά πολύ τά «κόστη» και τά «έσοδα» δεν διαπέρασε σχεδόν ποτέ τό πνεύμα των οικονομολόγων και των πολιτικών.

Ή ακόμη και οι «ριζικότερες» αντιδράσεις πού εκδηλώθηκαν μέσα στα κυρίαρχα στρώματα δεν έθεσαν, στην πραγματικότητα, υπό άμφισβήτηση τίς βαθύτερες προκείμενες των επισήμων απόψεις. Αφού ή αύξηση δημιουργούσε προβλήματα πού ήταν άδύνατο να έλεγχτουν και, επιπλέον, αφού κάθε διαδικασία έκθετικής αύξησης όφειλε αναπόφευκτα να προσκρούσει, άργά ή γρήγορα, σε φυ-

1. Δηλαδή να χρεώσουν με τά κόστη αυτά τίς μολυντικές φίρμες και όχι τό δημόσιο (τό κράτος). Οι «έξωτερικές» οικονομίες ή «έξωτερικότητες» (θετικές ή άρνητικές), για τίς όποιες θά γίνει παρακάτω λόγος, περιλαμβάνουν όλες τίς επιπτώσεις των δραστηριοτήτων μιάς φίρμας πάνω στις άλλες και την κοινωνία (καθώς επίσης και τίς επιπτώσεις των δραστηριοτήτων των άλλων φερμών κλπ. πάνω σε μιά συγκεκριμένη φίρμα) πού μειώνουν (ή αυξάνουν) τά κόστη παραγωγής των δεύτερων. Στην κυριαρχούσα οικονομική έννοιακή άποσκευή, ή καταστροφή του περιβάλλοντος φαίνεται - και δεν μπορεί παρά να φαίνεται - σαν μιά «έξωτερική (άρνητική) οικονομία» πού άπορρέει από τή λειτουργία της φίρμας.

σικά όρια, ή απάντηση ήταν «όχι αύξηση» ή «αύξηση μηδέν». Καμιά προσοχή δεν δινόταν στο γεγονός ότι, στίς «ανάπτυγμένες» χώρες, ή αύξηση και τά gadgets ήταν τά μόνα πού μπορούσε να προσφέρει τό σύστημα στους ανθρώπους και ότι διακοπή της αύξησης ήταν άδιανόητη (ή θά οδηγούσε σε βίαιη κοινωνική έκρηξη), εκτός άν συνέβαινε ριζικός μετασχηματισμός στο σύνολο της κοινωνικής οργάνωσης, συμπεριλαμβανομένης και της ψυχικής οργάνωσης των άνδρών και των γυναικών.

Πολύ περισσότερο δεν λάβαιναν υπόψη τίς δραματικές διεθνείς όψεις του ζητήματος. Έπρεπε να διατηρηθεί τό χάσμα ανάμεσα στις χώρες με έτήσιο ΑΒΕ 6.000 δολ. κατά κεφαλήν και στις χώρες με έτήσιο ΑΒΕ 200 δολ. κατά κεφαλήν; Οι δεύτερες θά δέχονταν τή διατήρηση ενός τέτοιου χάσματος, δεδομένων των έπιτακτικών φυσικών τους αναγκών, της «έπιδεικτικής επίδρασης» πού άσκει συνεχώς τό παράδειγμα της ζωής στις πλούσιες χώρες και, last but not least, ή πολιτική ισχύς και ή έπιθυμία ισχύς των κυρίαρχων στρωμάτων όλων των χωρών; (Ή υπάρχει έστω και ένας Πρόεδρος έστω και μιάς μόνο «χώρας στο όρδο της ανάπτυξης» πού να μή δίνει τή ζωή των μισών του υπηκόων για να άποκτήσει τή δική του ύδρογονοδόμδα;) Καί άν τό χάσμα τούτο έπρεπε να υπερπηδηθεί - άν δηλαδή, grosso modo, τό σύνολο του πληθυσμου της γής έπρεπε να αναχθεί στο επίπεδο του έτήσιου ΑΒΕ των 6.000 δολ. κατά κεφαλήν -, πώς θά μπορούσαν να συμφιλωθούν τά συμπεράσματα και οι συλλογισμοί πού υποβάσταζαν την ιδέα της «μηδενικής αύξησης» με τόν τριπλασιασμό της «άκαθάριστης παγκόσμιας παραγωγής» (τριπλασιασμό πού θά απαιτούσε ένα τέταρτο ακόμη του αιώνα παγκόσμιας «αύξησης» ποσοστού 4% τό χρόνο, με την προϋπόθεση ότι ό πληθυσμός παραμένει στατικός), όπως επίσης και με την παρεπόμενη άπεριορίστη εξακολούθηση μιάς παραγωγής στο έτήσιο επίπεδο των 25.000 δισεκατομμυρίων δολ. πε-

ρίπου μέ τις τιμές του 1970 – δηλαδή είκοσι πέντε περίπου φορές τό τωρινό ΑΕΕ των Η.Π.Α. και είκοσιπέντε περίπου φορές ή τωρινή κατανάλωση των Η.Π.Α. σέ ενέργεια, πρώτες ύλες κλπ;¹ Τέλος, μέ τις υπάρχουσες πολιτικές και κοινωνικές δομές, θά δέχονταν οι «ανάπτυγμένες» χώρες νά γίνουν και νά παραμείνουν αδύναμη μειοψηφία απέναντι σέ έξισου «πλούσιες» και περισσότερο πυκνοκατοικημένες ασιατικές, αφρικανικές και λατινοαμερικανικές χώρες; Θά άνεχόταν ή Ρωσία τήν ύπαρξη μιās Κίνας τρεις φορές πιό ισχυρής από αυτήν; Θά δέχονταν οι Η.Π.Α. τήν ύπαρξη μιās Λατινικής Ἀμερικής δυό φορές ισχυρότερης από τις Η.Π.Α.; Ὅπως πάντοτε, ό ρεφορμισμός ισχυρίζεται ότι εκφράζει τό ρεαλισμό, όταν όμως φτάνουμε στά όντως σημαντικά προβλήματα, αποκαλύπτεται σάν ένας από τους πιό αφελείς τρόπους νά παίρνει κανείς τους πόθους του γιά πραγματικότητα.

II

Τά ζητήματα πού θέτουμε εδώ συνδέονται όλοφάνερα μέ τό σύνολο τής κοινωνικής όργάνωσης, τόσο στό έθνικό όσο και στό διεθνές επίπεδο. Πιό πολύ άκόμη συνδέονται μέ τις θεμελιώδεις άντιλήψεις και ιδέες πού έξουσίασαν και διαμόρφωσαν τή ζωή, τή δράση και τή σκέψη τής Δύσης εδώ και έξι αιώνες, και μέσω των όποιων ή Δύση κατέκτησε τόν κόσμο και θά τόν έχει κατακτημένο άκόμη και άν ήττηθεί ύλικά. «Ἀνάπτυξη», «οίκονομία», «όρθολογικότητα» είναι μερικοί από τους όρους πού μπορούμε νά χρη-

1. Οί αριθμοί αυτοί – πού άντιστοιχούν χοντρικά στά έπίσημα στατιστικά δεδομένα γιά τό 1973 και 1974 – έχουν κυρίως διαφωτιστική άξία, παριστάνουν όμως μέ ακρίβεια τις τάξεις μεγέθους των μεταβλητών πού μάς άπασχολούν.

σιμοποιήσουμε γιά νά προσδιορίσουμε τό σύμπλεγμα αυτό ιδεών και άντιλήψεων, οι περισσότερες από τις όποιες παραμένουν μή συνειδητές τόσο γιά τους πολιτικούς όσο και γιά τους θεωρητικούς.

Ἔτσι, κανένας ή σχεδόν κανένας δέν κάθεται ν' αναρωτηθεί: τί είναι ή «ανάπτυξη», γιατί ή «ανάπτυξη», «ανάπτυξη» τίνος και πρός τί; Ὅπως ύποδείξαμε ήδη, ό όρος «ανάπτυξη» άρχισε νά χρησιμοποιείται όταν έγινε προφανές ότι ή «πρόοδος», ή «έπέκταση», ή «αύξηση» δέν ήταν ένδογενείς, έσωτερες δυνατότητες κάθε ανθρώπινης κοινωνίας, ή πραγμάτωση (ένεργοποίηση) των όποιων θά μπορούσε νά θεωρείται ως αναπόφευκτη, αλλά ιδιαίτερα – και κατέχοντα «θετική άξία» – γνώρίσματα των δυτικών κοινωνιών. Οί κοινωνίες λοιπόν αυτές θεωρήθηκαν ως «ανάπτυγμένες», ως κοινωνίες δηλαδή πού μπορούσαν νά παράγουν «αύτοσυντηρούμενη αύξηση»· και τό πρόβλημα φάνηκε νά συνίσταται αποκλειστικά και μόνο σέ τούτο: νά όδηγηθούν και οι άλλες κοινωνίες στην περίφημη «φάση τής απογείωσης». Ἡ Δύση λοιπόν είδε τόν έαυτό της και τόν πρότεινε ως μοντέλο γιά τό σύνολο του κόσμου. Ἡ φυσιολογική κατάσταση μιās κοινωνίας, αυτό πού θεωρήθηκε ως ή κατάσταση «ώριμότητάς» της και προσδιορίστηκε μέ τόν έπιφανειακά αυτονόητο τούτον όρο, ήταν ή ικανότητά της νά αυξάνει άπεριόριστα. Οί άλλες χώρες και κοινωνίες θεωρούνταν φυσιολογικά ως λιγότερο ώριμες ή λιγότερο ανάπτυγμένες και τό κύριο πρόβλημά τους όρίστηκε ως ή ύπαρξη «έμποδίων στην άνάπτυξη».

Γιά ένα κάποιο χρονικό διάστημα τά έμπόδια αυτά είχαν έννοηθεί ως καθαρώς «οίκονομικά» και άρνητικού χαρακτήρα: ή άπουσία αύξησης όφειλόταν στην άπουσία αύξησης – πράγμα πού, γιά έναν οίκονομολόγο, δέν άποτελεί ταυτολογία, άφου ή αύξηση είναι αυτοκαταλυτική διαδικασία (άρκει νά μπεί στή διαδικασία τής αύξησης μιά χώρα, γιά νά συνεχίσει νά αυξάνεται μέ όλο και ταχύτερο

ρυθμό). Έπομένως, θεώρησαν ότι οι ένεσεις ξένου κεφαλαίου και η δημιουργία «πόλων ανάπτυξης» ήταν οι ικανοί και αναγκαίοι όροι για να όδηγηθούν οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες στο στάδιο της «απογείωσης». Μέ άλλα λόγια, τό ούσιωδες ήταν ή εισαγωγή και ή εγκατάσταση μηχανών. Πολύ γρήγορα υποχρεώθηκαν να ανακαλύψουν ότι οι άνθρωποι κινούν τίς μηχανές και ότι οι άνθρωποι αυτοί πρέπει να κατέχουν τίς κατάλληλες γι' αυτό ιδιότητες· όπότε ή «τεχνική βοήθεια», ή τεχνική εκπαίδευση και ή απόκτηση επαγγελματικών ειδικοτήτων έγιναν τής μόδας. Τέλος, όμως, χρειάστηκε να καταλάβουν ότι οι μηχανές και οι ειδικευμένοι εργάτες δέν αρκούσαν και ότι «έλειπαν» και πολλά άλλα πράγματα. Οι άνθρωποι δέν ήταν παντού και πάντοτε έτοιμοι και ικανοί να απαρνηθούν αυτό πού υπήρξαν για να μεταβληθούν σέ απλά γρανάζια τής συσσωρευτικής διαδικασίας –ακόμη και όταν τούς έσφιγγε ή πείνα και «έπρεπε» να τό κάνουν. Κάτι δέν πήγαινε τίς «χώρες στο δρόμο τής ανάπτυξης»: ήταν γεμάτες ανθρώπους πού, αυτοί πιά, δέν έμπαιναν «στό δρόμο τής ανάπτυξης». Μέ φυσικότατο και χαρακτηριστικότατο τρόπο ταύτιζαν τότε τόν «ανθρώπινο παράγοντα» μέ τήν απουσία μιάς «τάξης επιχειρηματιών». Βαθύτατα θρηνήθηκε ή έλλειψη αυτή – οι οικονομολόγοι όμως δέν είχαν και πολλές συμβουλές να δώσουν σχετικά μέ τόν τρόπο μέσω τού όποιου θά ανάπτυσσotan μιά «τάξη επιχειρηματιών». Οι πιό καλλιεργημένοι από αυτούς είχαν μερικές θολές αναμνήσεις σχετιζόμενες μέ τήν προτεσταντική ήθική και τή γένεση τού καπιταλισμού – δέν μπορούσαν όμως να μετατραπουν από ιεραπόστολοι τής αύξησης σέ αποστολους τής ένδοκοσμικής άσκησης.

Άρχισαν έτσι να διακρίνουν θολά ότι δέν υπήρχαν ιδιότυπα και διαχωρίσιμα «εμπόδια στην ανάπτυξη» και ότι, άν ό Τρίτος Κόσμος δφειλε να «ανάπτυχθει», έπρεπε να

λλάξουν οι κοινωνικές δομές, οι στάσεις, ή νοοτροπία, οι σημασίες, οι άξιες και ή ψυχική οργάνωση των ανθρώπων όντων. Η οικονομική ανάπτυξη δέν ήταν κάτι πού μπορούσε να «προστεθεί» τίς χώρες αυτές, όπως πίστευαν οι οικονομολόγοι· ούτε μπορούσε ακόμη να επιτεθεί απλώς πάνω από τά άλλα χαρακτηριστικά. Άν αυτές οι κοινωνίες έπρεπε να «ανάπτυχθούν», έπρεπε να υποστούν όλικό μετασχηματισμό. Η Δύση δφειλε να δεβαιώσει, όχι ότι είχε βρει τό κόλπο τής φτηνότερης και ταχύτερης παραγωγής έμπορευμάτων, αλλά ότι είχε ανακαλύψει τόν τρόπο ζωής πού ταίριαζε σέ κάθε ανθρώπινη κοινωνία. Πρός μεγάλη καλοτυχία των δυτικών ιδεολόγων, ή δυσφορία πού ίσως ένιωθαν για τούτο περιορίστηκε πολύ από τήν όρμητικότητα μέ τήν όποία τά έθνη «στό δρόμο τής ανάπτυξης» έσπευσαν να έγκλωπθουν τό δυτικό «μοντέλο» κοινωνίας – ακόμη και όταν έλειπε ή οικονομική του «δάση». Πρός κακοτυχία τους όμως, ή κρίση των «ανάπτυξιακών πολιτικών» μέ μιά πραγματική αλλά περιορισμένη έννοια, ή άποτυχία τής «ανάπτυξης» των «χωρών στο δρόμο τής ανάπτυξης» συμβάδιζαν μέ μιά πολύ πλατύτερη και πολύ βαθύτερη κρίση τίς κοινωνίες τους, μέ τήν εσώτερη κατάρρευση τού δυτικού κόσμου και όλων των ιδεών πού ένσάρκωνε.

III

Τί είναι ή ανάπτυξη; Ένας οργανισμός ανάπτυσσεται όταν προωθείται προς τή βιολογική του ωριμότητα. Άναπτύσσουμε μιά ιδέα όταν εκθέτουμε όσο τό δυνατό διεξοδικότερα αυτό πού θεωρούμε ότι «περιέχει» έντός της. Κοντολογίς: ανάπτυξη είναι ή διαδικασία πραγμάτωσης τού «δυνάμει», τού περάσματος από τήν δύναμιν* στην

(Σ.τ.μ.): Όλες οι λέξεις πού σημειώνονται μέ αστερίσκο (*) είναι οι ελληνικές λέξεις στο γαλλικό κείμενο.

ἐνέργειαν,* από τήν potentia στὸν actus. Αὐτό σημαίνει προφανῶς ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἐνέργεια ἢ ἓνας actus πού μποροῦν νά καθοριστοῦν, νά προσδιοριστοῦν καί νά ὀριστοῦν, ὅτι ὑπάρχει μιὰ φυσιολογική κατάσταση πού ἀνήκει στήν οὐσία αὐτοῦ πού ἀναπτύσσεται· ἢ, ὅπως θά 'λεγε ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι ἡ οὐσία αὐτή εἶναι ἡ συμμόρφωση μέ ἐναν κανόνα πού ὁρίζεται ἀπό μιὰ «τελική» μορφή: ἐντελέχεια.

Μέ τήν ἔννοια αὐτή, ἡ ἀνάπτυξη ἐμπεριέχει τόν καθορισμό τῆς «ὠριμότητος» καί, παραπέρα, τόν καθορισμό ἐνός φυσικοῦ ὁρίου: ἡ ἀνάπτυξη δέν εἶναι παρά ἓνα διαφορετικό ὄνομα τῆς ἀριστοτελικῆς φύσεως.* Γιατί ἡ φύση ἐμπεριέχει τούς δικούς της ρυθμούς, ὡς τέλη πρὸς τὰ ὁποῖα ἀναπτύσσονται τὰ ὄντα καί τὰ ὁποῖα τελικά ἐπιτυγχάνουν. «Φύσις τέλος ἐστίν», εἶπε ὁ Ἀριστοτέλης. Ἡ ἀνάπτυξη καθορίζεται ἀπὸ τὸ γεγονός τῆς ἐπίτευξης τοῦ τέλους αὐτοῦ, ὡς φυσικοῦ ὁρίου τοῦ συγκεκριμένου ὄντος. Μέ τήν ἔννοια αὐτὴ ἐπίσης, ἡ ἀνάπτυξη ἦταν κεντρικὴ ιδέα τῶν Ἑλλήνων – καί ὄχι μόνο σέ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὰ φυτά, τὰ ζῶα ἢ τούς ἀνθρώπους ὡς ἀπλά ἐμβια ὄντα. Ἡ παιδεία* (ἀνατροφή, ἀγωγή, μόρφωση) εἶναι ἀνάπτυξη: συνίσταται στήν περιαγωγή τοῦ νεογέννητου μικροῦ τέρατος στήν κατάσταση πού προσιδιάζει στοῦ ἀνθρώπινου ὄν. Αὐτό εἶναι δυνατό ἐπειδὴ ὑπάρχει μιὰ τέτοια κατάσταση, μιὰ νόρμα, ἐνα ὄριο (πέρας*), πού ἐνσαρκιώνεται ἀπὸ τόν πολίτη ἢ τόν καλὸ κάγαθό, καί πού ὅταν ἐπιτευχθεῖ δέν μπορεῖ νά ξεπεραστεῖ (τὸ ξεπέρασμά τους θά σήμαινε ἀπλῶς ὀπισθοδρομηση). «Κάθθανε νῦν, Διαγόρα, οὐ γάρ εἰς Ὀλυμπον ἀναβήσει». Τὸ ἐρώτημα ὅμως τοῦ πῶς καί πάνω σέ ποιά βάση θά μπορούσε νά καθοριστεῖ μιὰ τέτοια κατάσταση, ἀφότου ἡ συγκρότηση τῆς πόλεως* (πού θέτει τὸ ὄριο τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἀτόμων ὡς πολιτῶν) ἀμφισβητήθηκε καί ἐγινε ἀντιληπτός ὁ σχετικὸς της χαρακτῆρας· μέ ποιά ἔννοια μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ὑπάρχει μιὰ φύσις τῆς

πόλεως, μιὰ κατάσταση πού προσιδιάζει ἀποκλειστικά στήν πόλη· τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἐμελλε ἀναγκαστικά νά παραμείνει γιὰ τοὺς μεγάλους Ἕλληνες στοχαστές, παρά τὴ διηγετικὴ τους ἐνασχόληση μέ τὴ δικαιοσύνη* ἢ τὴν ὀρθὴν πολιτείαν* ἢ καί ἐξαιτίας τῆς, ἓνα σημεῖο σκοτεινὸ στό σύνορο τοῦ στοχασμοῦ τους. Μέ τὸν ἴδιο τρόπο, καί γιὰ τοὺς ἴδιους θαυότερους λόγους, ἡ τέχνη* ἐμελλε νά μείνει ἀπροσδιόριστη, κυμαινόμενη κάπου μεταξύ τῆς ἀπλῆς μιμήσεως* τῆς φύσης καί τῆς δημιουργίας στήν κυριολεξία τῆς (ποίησις*) – μεταξύ τῆς ἐπανάληψης ἐνός ἤδη δεδομένου ρυθμοῦ καί, ὅπως θά τὸ 'λεγε καί εἰκοσι πέντε αἰῶνες ἀργότερα ὁ Κάντ, τῆς πραγματικῆς θέσης ἐνός καινούργιου ρυθμοῦ ἐνσαρκωμένου στοῦ ἐργο τέχνης.¹

Τὸ ὄριο (πέρας*) καθορίζει ταυτόχρονα τὸ ὄν καί τὴ νόρμα. Ἡ ἀπειρότητα, τὸ χωρὶς πέρας, τὸ ἄπειρον,* εἶναι προφανῶς τὸ ἀνολοκλήρωτο, τὸ ἀτελές, τὸ ἥσπον ὄν. Ἔτσι, γιὰ τόν Ἀριστοτέλη ὑπάρχει μόνο «δυνάμει» ἄπειρο, ὄχι «ἐνέργεια». Καί, ἀντίστροφα, στοῦ μέτρο πού κάποιον πράγμα περιέχει μὴ ἐνεργοποιημένες δυνατότητες εἶναι ἄπειρο, ἀφοῦ εἶναι, μέ τὸν τρόπο αὐτό καί στὸν αὐτό βαθμό, ἀνολοκλήρωτο, ἀπεριόριστο καί ἀκαθόριστο. Ἀνάπτυξη, λοιπόν, δέν εἶναι δυνατό νά ὑπάρξει χωρὶς σημεῖο ἀναφορᾶς, χωρὶς προσδιορισμένη κατάσταση ὅπου πρέπει νά φτάσουμε· καί ἡ φύση προμηθεύει, γιὰ κάθε ὄν, μιὰ τέτοια «τελική» κατάσταση.

Μέ τήν ἐβραιοχριστιανικὴ θρησκεία καί θεολογία, ἡ ιδέα τῆς ἀπειρότητας, τοῦ ἀ-πέραντου, τοῦ ἀπείρου, ἀπο-

1. Γιὰ μιὰ πλατύτερη πραγμάτευση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ, ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά ἀνατρέξει στὴ μελέτη μου: «Valeur, égalité, justice, politique: de Marx a Aristote et d' Aristote a nous», *Textures*, ἀρ. 12/13, 1975, *Les carrefours du labyrinthe*, Παρίσι, 1978, σ. 249-416. Βλ. ἐπίσης *L' institution imaginaire de la société* (Παρίσι, 1975), σ. 272-274, καί ἑλλ. μετάφρ. *Ἡ φανταστικὴ θέσμιση τῆς κοινωνίας*, Ἀθήνα, 1981, σελ. 287-289.

κατά θετική σημασία· τοῦτο ὁμως παραμένει, κατά κάποιον τρόπο, χωρίς κοινωνική καί ιστορική ἀπήχηση ἐπὶ δέκα αἰῶνες. Ὁ ἄπειρος Θεός εἶναι ἄλλου, αὐτὸς ἐδῶ ὁ κόσμος εἶναι πεπερασμένος, γιὰ κάθε ὄν ὑπάρχει ἓνα ἐνδογενές ὄριο πού ἀντιστοιχεῖ στή φύση του ὅπως αὐτὴ καθορίστηκε ἀπ' τὸ Θεό.

Ἡ ἀλλαγὴ γίνεται ὅταν τὸ ἄπειρο εἰσβάλλει σέ αὐτόν ἐδῶ τὸν κόσμο. Θά ἦταν ἀστείο νά ἀποπειραθοῦμε νά συμπιέσουμε ἐδῶ, σέ μερικές γραμμές, τὴν πελώρια μάζα τῶν πασιγνώστων καί τῶν λιγότερο γνωστῶν ιστορικῶν, ἀπ' ὅσο νομίζεται, γεγονότων, πού καλύπτουν τόσες χώρες καί τόσους αἰῶνες. Προσπαθῶ ἐδῶ μόνο νά συναθροίσω μερικά σέ μιὰ ἐπὶ μέρους προοπτική παραμερίζοντας τίς «ὀρθολογικές» ἐξηγήσεις-δικαιολογήσεις τῆς διαδοχῆς τους πού συνήθως δίνονται (ἐξηγήσεις καί δικαιολογήσεις πού ἀποτελοῦν, ἐννοεῖται, αὐτο-«ἐξορθολογισμό» τοῦ δυτικοῦ ὀρθολογισμοῦ καί πού τείνουν νά ἀποδείξουν ὅτι ὑπάρχουν ἑλλογες αἰτίες πού ἐξηγοῦν καί δικαιώνουν τὸ θρίαμβο τῆς εἰδικῆς ποικιλίας τοῦ «Λόγου» [Raison] πού ἀποτέλεσε τὴν ἐκτεθειμένη πρᾶγματεια τῆς Δύσης).

Αὐτό πού ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ἡ «ἀντιστοιχία» καί ἡ σύγκλιση πού διαπιστώνουμε ἀπὸ τὸν 14ο αἰῶνα, ἄς ποῦμε, ἀνάμεσα στὴ γένεση καί τὴν ἐξάπλωση τῆς ἀστικῆς τάξης, τὸ ψυχωσικό καί αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον γιὰ τίς ἐρευνες καί τίς ἀνακαλύψεις, τὴν προοδευτικὴ κατάρρευση τῆς μεσαιωνικῆς παράστασης τοῦ κόσμου καί τῆς κοινωνίας, τὴ Μεταρρύθμιση, τὸ πέρασμα «ἀπὸ τὸν κλειστό κόσμο στοῦ ἄπειρο Σύμπαν», τὴ μαθηματικοποίηση τῶν ἐπιστημῶν, τὴν προοπτικὴ μιᾶς «ἀπεριόριστης προόδου τῆς γνώσης» καί τὴν ἰδέα ὅτι ἡ ἴδια ἡ χρῆση τοῦ Λογικοῦ εἶναι ἡ ἀναγκαία καί ἐπαρκὴς προϋπόθεση γιὰ νά γίνουμε «ἀφέντες καί κάτοχοι τῆς Φύσης» (Ντεκάρτ).

Θά στεροῦνταν ἐνδιαφέροντος καί νοήματος ἡ προσπάθεια νά ἐξηγήσουμε «αἰτιακά» τὴν ἄνοδο τοῦ δυτικοῦ ὀρ-

θολογισμοῦ μέσω τῆς ἐπέκτασης τῆς ἀστικῆς τάξης καί τὸ ἀντίστροφο. Ἐχουμε νά ἐκτιμήσουμε τίς ἐξῆς δύο διαδικασίες: ἀπὸ τὴ μιὰ, ἡ ἀνάδυση τῆς ἀστικῆς τάξης, ἡ ἐπέκτασή της καί ἡ τελικὴ νίκη της συμβαδίζουν μέ τὴν ἀνάδυση, τὴ διάδοση καί τὴν τελικὴ νίκη μιᾶς καινούργιας «ἰδέας», τῆς ἰδέας ὅτι ἡ ἀπεριόριστη αὐξηση τῆς παραγωγῆς καί τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων εἶναι πράγματι ὁ κεντρικός στόχος τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Αὐτὴ ἡ «ἰδέα» εἶναι αὐτὸ πού ὀνομάζω κοινωνικὴ φανταστικὴ σημασία.¹ Σ' αὐτὴν ἀντιστοιχοῦν καινούργιες στάσεις, ἀξίες καί νόρμες καί καινούργιος κοινωνικός ὁρισμός τῆς πραγματικότη-
τας καί τοῦ ὄντος, αὐτοῦ πού μετρά καί αὐτοῦ πού δέν μετρά. Μὲ λίγα λόγια, αὐτό πού ἀπὸ τότε μετράει εἶναι ὅτι δὴποτε μετριέται. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, φιλόσοφοι καί ἐπιστήμονες ἐπέβαλαν νέα καί εἰδικὴ σύστρεψη στὴ σκέψη καί τὴ γνώση: ὅρια στίς ἐξουσίες καί στίς δυνατότητες τοῦ Λόγου δέν ὑπάρχουν καί ὁ κατ' ἐξοχὴν Λόγος, ὅσον ἀφορᾷ τουλάχιστον τὴ res extensa, εἶναι ὁ μαθηματικός: Cum Deus calculat, fiat mundus («Καθὼς ὁ Θεὸς ἔκανε τοὺς ὑπολογισμούς του, γινόταν ὁ κόσμος», Λάιμπνιτς). Ἀς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ὁ Λάιμπνιτς ἐναθρυνόταν ἰδιαίτερα μέ τὸ ὄνειρο ἑνός λογισμοῦ τῶν ἰδεῶν.

Ἡ ἐπιγαμία – αἰμομεικτικὴ πιθανότητα – μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν ρευμάτων γέννησε, μέ διάφορους τρόπους, τὸν σύγχρονο κόσμο. Ἐκδηλώνεται στὴν «ἐλλογὴ ἐφαρμογῆς τῆς ἐπιστήμης στὴ βιομηχανία» (Μάρξ) – ὅπως καί στὴν (ἐλλογῇ) ἐφαρμογῇ τῆς βιομηχανίας στὴν ἐπιστήμη. Ἐκφράζεται σέ ὁλόκληρὴ τὴν ἰδεολογία τῆς «προόδου». Ἀφοῦ δέν ὑπάρχουν ὅρια στὴν πρόοδο τῆς γνώσης μας, πολὺ περισσότερο δέν ὑπάρχουν στὴν πρόοδο τῆς «ἐσχύος» μας (καί τοῦ «πλούτου» μας)· ἢ, γιὰ νά ἐκφραστοῦμε διαφορετικὰ, τὰ ὅρια, ὅπου καί ἂν παρουσιάζον-

1. Βλ. Φανταστικὴ θέσμιση, ὁ.π., κυρίως σ. 202 κ.ε. καί σ. 457.

ται, έχουν αρνητική αξία και πρέπει να ξεπεραστούν. Βέβαια, τό άπειρο είναι ανεξάντλητο, έτσι ώστε, ίσως, δέν πρόκειται να φτάσουμε ποτέ στην «άπόλυτη» γνώση και στην «άπόλυτη» δύναμη· προσεγγίζουμε όμως ακατάπαυστα. Έξ ου και ή περιεργή ιδέα, πού τή συμμαρίζονται ακόμη και σήμερα οί περισσότεροι επιστήμονες, μιάς «άσυμπτωτικής» προόδου τής γνώσης προς τήν άπόλυτη αλήθεια. Έτσι, δέν μπορεί να υπάρξει σταθερό σημείο αναφοράς γιά τήν «ανάπτυξη», μιά ορισμένη και οριστική κατάσταση στην όποία πρέπει να φτάσουμε· ή «ανάπτυξη» όμως αυτή είναι μιά κίνηση προς μιά σταθερή κατεύθυνση και, έννοείται, ή κίνηση αυτή μπορεί να μετρηθεί πάνω σ' έναν άξονα στόν όποιο κατέχουμε, κάθε στιγμή, μιά τετμημένη αύξουσας τιμής. Κοντολογίς, ή κίνηση κατευθύνεται προς τό πιό πολύ και τό πιό πολύ. Πιό πολλά έμπορεύματα, πιό πολλά χρόνια ζωής, πιό πολλούς δεκαδικούς στίς αριθμητικές τιμές τών καθολικών σταθερών, πιό πολλές επιστημονικές δημοσιεύσεις, πιό πολλοί άνθρωποι μέ doctorat d' état – και όσο «πιό πολύ», τόσο «πιό καλά». Όσο «πιό πολλά» θετικά, τόσο – άλγεδρικά έννοείται – «λιγότερα» άρνητικά. (Τί είναι όμως θετικό ή άρνητικό;)

Φτάνουμε έτσι στην παρούσα κατάσταση. Η ιστορική και κοινωνική ανάπτυξη συνίσταται στό να βγούμε από κάθε ορισμένη κατάσταση και να φτάσουμε σέ μιά άλλη πού δέν όρίζεται από τίποτε, έκτός από τήν ικανότητα να φτάσουμε σέ καινούργιες καταστάσεις. Τό όριο είναι ότι δέν υπάρχει όριο. Η ιστορικοκοινωνική ανάπτυξη είναι ένα άκαθόριστο, άπειρο, χωρίς τέλος (και μέ τίς δύο έννοιες τής λέξης) ξετύλιγμα. Καί καθώς ή άκαθοριστία μās είναι άνυπόφορη, μās δίνεται ή καθοριστικότητα μέσω τής αύξησης τών ποσοτήτων.

Έπαναλαμβάνω: δέν προσπαθώ να συμπίσω σέ μερικές γραμμές αιώνες πράξης και σκέψης. Τονίζω, όμως, ότι υπάρχει ένα στρώμα ιστορικής αλήθειας πού μπορεί να

παρασταθεί μέ τήν παράξενη εκείνη εγκάρσια τομή πού διαπερνά, ως πούμε, τόν Λάιμπνιτς, τόν Χένρυ Φόρντ, τήν IBM και τίς δραστηριότητες κάποιου άγνωστου «σχεδιαστή», στην Ουγκάντα ή στό Καζακιστάν, πού δέν έχει ποτέ του άκούσει τό όνομα τού Λάιμπνιτς. Πρόκειται εδώ, βέβαια, γιά μιά γρήγορη έποπτική ματιά πού οί περισσότεροι φιλόσοφοι και ιστορικοί θά τήν υπέβαλλαν σέ αυστηρή κριτική. Πρέπει όμως να διώξουμε από τά μάτια μας τό θέαμα τών κοιλάδων και τήν ευωδία τών λουλουδιών, άν θέλουμε να «δούμε» ότι οί Άλπεις και τά Ίμαλάια άνήκουν στην «ΐδια» όροσειρά.

Η ανάπτυξη λοιπόν κατέληξε, τελικά, να σημαίνει άπεριορίστη αύξηση και ή ώριμότητα τήν ικανότητα τής χωρίς τέλος αύξησης. Καί μέ αυτές τίς σημασίες, ή ανάπτυξη και ή ώριμότητα, άφ' ενός ως ιδεολογίες, άφ' έτέρου – σέ βαθύτερο επίπεδο – ως κοινωνικές φαντασιακές σημασίες, ήταν και παραμένουν όμοιούσιες μέ μιά ομάδα από «αίτήματα», θεωρητικά και πρακτικά, τά σημαντικότερα από τά όποια φαίνονται να είναι:

– ή δύναμη «παντοδυναμία» τής τεχνικής·

– ή «άσυμπτωτική αυταπάτη» σχετικά μέ τήν επιστημονική γνώση·

– ή «όρθολογικότητα» τών οικονομικών μηχανισμών·

– διάφορα λήμματα περί ανθρώπου και κοινωνίας, πού άλλαξαν μέ τόν καιρό αλλά πού όλα τους υποδηλώνουν ότι είτε ό άνθρωπος και ή κοινωνία είναι «άπό τή φύση τους» προορισμένοι γιά τήν πρόοδο, τήν αύξηση κλπ. (homo economicus, τό «κρυμμένο χέρι», φιλελευθερισμός και άξίες τού έλεύθερου συναγωνισμού), είτε – πράγμα πού προσιδιάζει πολύ περισσότερο στην ουσία τού συστήματος – ότι μπορούν να χειραγωγηθούν μέ διάφορους τρόπους γιά να όδηγηθούν εκεί (homo madisoniensis Pavlovi, «άνθρώπινη μηχανοδομή» και «κοινωνική μηχανοδομή», γραφειοκρατική όργάνωση και σχεδιοποίηση ως καθολικές λύσεις, έφαρμόσιμες σέ κάθε πρόβλημα).

Ἡ κρίση τῆς ἀνάπτυξης εἶναι προφανῶς κρίση τῶν «ἀξιωμάτων» αὐτῶν καί τῶν ἀντίστοιχων φαντασιακῶν σημασιῶν. Καί τοῦτο ἐκφράζει ἁπλῶς τό γεγονός ὅτι οἱ θεσμοί πού ἐνσαρκώνουν τίς φαντασιακές αὐτές σημασίες ὑφίστανται βίαιη διάλυση στήν πραγματικότητα. (Ὁ ὅρος «θεσμός» χρησιμοποιεῖται ἐδῶ μέ τήν πλατύτερη δυνατή ἔννοια: μέ τήν ἔννοια, γιά παράδειγμα, μέ τήν ὁποία θεσμός εἶναι καί ἡ γλώσσα, ὅπως καί ἡ ἀριθμητική, τό σύνολο τῶν ἐργαλείων μιᾶς κοινωνίας, ἡ οἰκογένεια, ὁ νόμος, οἱ «ἀξίες».) Ἡ διάλυση αὕτη ὀφείλεται, μέ τή σειρά της, στήν πάλι πού διεξάγουν ἐναντίον τοῦ συστήματος οἱ ἀνθρώποι πού ζοῦν ὑπό τό σύστημα – πράγμα πού σημαίνει ὅτι οἱ φαντασιακές σημασίες γιά τίς ὁποῖες μιλήσαμε γίνονται ὅλο καί λιγότερο ἀποδεκτές κοινωνικά. Αὕτη εἶναι ἡ κύρια πλευρά τῆς «κρίσης τῆς ἀνάπτυξης» τήν ὁποία δέν μπορῶ νά πραγματευθῶ ἐδῶ.¹

Τά «ἀξιώματα», ὅμως, καταρρέουν ἐπίσης καί μόνα τους καί ἀπό μόνα τους. Θά προσπαθῶ νά παρουσιάσω συνοπτικά τήν κατάσταση, συζητώντας ὀρισμένες πλευρές τῆς οἰκονομικῆς «ὀρθολογικότητας» καί τῆς «παντοδυναμίας» τῆς τεχνικῆς.²

1. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεί νά παραπέμψω τόν ἀναγνώστη στά βιβλία μου *La société bureaucratique*, τ. 1 καί 2, καί *Expérience du mouvement ouvrier*, τ. 1 καί 2, ἐκδ. 10/18, 1973 καί 1974.

2. Συζήτησα ἄλλου ὀρισμένες πλευρές τοῦ προβλήματος τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης, μαζί τήν «ἀσυμπτωτική αὐταπάτη»: «Le monde morcelé», *Textures*, ἀρ. 4/5, 1972, διευρυνόμενο στή συνέχεια στό «Science moderne et interrogation philosophique», *Encyclopaedia Universalis*, τ. 17 (Organum), 1974· ἀναδημοσιεύεται καί στό *Carrefours du Labyrinthe*, ὁ.π., σ. 147-216.

Δέν εἶναι ἴσως δύσκολο νά κατανοήσουμε τό γιατί ἡ οἰκονομία θεωρήθηκε ἐπὶ δύο αἰῶνες ὡς τό βασίλειο καί τό παράδειγμα τῆς «ὀρθολογικότητας» στίς ἀνθρώπινες ὑποθέσεις. Θέμα της ἦταν αὐτό πού εἶχε γίνει κεντρική δραστηριότητα τῆς κοινωνίας· πρόθεσή της, νά ἀποδειχτεῖ (καί γιά τοὺς ἀντιφρονοῦντες, ὅπως ὁ Μάρξ, νά ἀναιρεθεῖ) ἡ ἰδέα ὅτι ἡ δραστηριότητα αὕτη ἐκπληρώνεται μέ τόν καλύτερο δυνατό τρόπο μέσα στό πλαίσιο καί μέσω τοῦ ὑπάρχοντος κοινωνικοῦ συστήματος. Ἐπίσης ὅμως – εὐτυχῆς «σύμπτωση» – ἡ οἰκονομία προμηθεύει τή φαινομενική δυνατότητα μιᾶς μαθηματικοποίησης, ἐφ' ὅσον ἀφορᾷ τό μόνο πεδίο ἀνθρώπινης δραστηριότητος ὅπου τά φαινόμενα φαίνονται μετρήσιμα (μέ ὄχι τετριμμένο τρόπο) καί ὅπου ἡ «μετρησιμότητα» αὕτη φαίνεται νά εἶναι – καί ὡς ἓνα σημεῖο πράγματι εἶναι – ἡ οὐσιώδης πλευρά γιά τοὺς ἐνδιαφερόμενους ἀνθρώπινους παράγοντες. Ἡ οἰκονομία πραγματεύεται «ποσότητες» καί, στό σημεῖο αὐτό, ὅλοι οἱ οἰκονομολόγοι βρέθηκαν πάντοτε σύμφωνοι (ἂν καί, ἀπό καιρό σέ καιρό, ἀναγκάστηκαν νά συζητήσουν τό ζήτημα: ποσότητες *τίνας*;). Φαίνονταν ἔτσι νά προσφέρονται τά οἰκονομικά φαινόμενα σέ «ἀκριβή» πραγμάτευση καί νά ἐπιδέχονται ἐφαρμογή τοῦ μαθηματικοῦ ἐργαλείου, ἡ τρομερή ἀποτελεσματικότητα τοῦ ὁποίου ἀποδεικνυόταν μέρα μέ τή μέρα στή Φυσική.

Εἶναι φανερό λοιπόν ὅτι ἐκεῖνο πού ἔπρεπε νά γίνει – καί ἔγινε ταχύτατα – ἦταν ἡ ταύτιση τοῦ maximum (ἢ τοῦ extremum) καί τοῦ optimum. Ὑπῆρχαν προϊόντα πρὸς μεγιστοποίηση καί κόστη πρὸς ὀλιγοστοποίηση. Ὑπῆρχε λοιπόν μιᾶ διαφορά πρὸς μεγιστοποίηση: τό καθαρό προϊόν πού θά πουληθεῖ ἀπό τή φίρμα, τό καθαρό «πλεόνασμα» γιά τή συνολική οἰκονομία («πλεόνασμα» πού ἐκδηλώνεται ὑπό μορφή «ἀγαθῶν» ἢ αὐξησης τοῦ «ἐλεύθε-

ρου χρόνου», χωρίς ἐνασχόληση μέ τή χρήση ἢ τό περιεχόμενο τοῦ «ἐλεύθερου χρόνου»).

Τί εἶναι ὅμως τό «προϊόν» καί τί τά «κόστη»; Οἱ ὑδρογονοδόμους συμπεριλαμβάνονται στό καθαρό προϊόν – γιατί ὁ οικονομολόγος δέν ἀσχολεῖται μέ «ἀξίες χρήσης»· συμπεριλαμβάνονται σ' αὐτό ἐπίσης καί οἱ δαπάνες διαφήμισης μέσω τῶν ὁποίων οἱ ἄνθρωποι κατευθύνονται στήν ἀγορά διαφόρων ψευτοπραγμάτων πού δέν θά ἀγόραζαν πιθανότατα χωρίς τή διαφήμιση καί, ἀσφαλῶς, συμπεριλαμβάνονται σ' αὐτό καί τά ψευτοπράγματα τά ἴδια. Ἐπίσης καί οἱ δαπάνες πού γίνονται γιά τόν καθαρισμό τοῦ Παρισιῦ ἀπό τή βιομηχανική αἰθάλη· καί, σέ κάθε ὁδικό ἀτύχημα, τό ἐθνικό προϊόν αὐξάνεται διαφοροτρόπως. Αὐξάνεται ἐπίσης κάθε φορά πού μία φίρμα ἀποφασίζει νά διορίσει συμπληρωματικό ἀντιπρόεδρο πού θά παίρνει οὐσιαστικό μισθό (γιατί, ex hypothesi, ἡ φίρμα δέν θά τόν διόριζε ἂν τό ὁριακό της προϊόν δέν ἦταν τουλάχιστον ἴσο μέ τό μισθό του). Γενικότερα, τό «μέτρο» τοῦ προϊόντος ἀντανακλᾷ τίς ἀποτιμήσεις διαφόρων ἀντικειμένων καί διαφόρων τύπων ἐργασίας πού γίνονται ἀπό τό ὑπάρχον κοινωνικό σύστημα – ἀποτιμήσεις πού, μέ τή σειρά τους, ἀντανακλοῦν καί αὐτές τήν ὑπάρχουσα κοινωνική δομή. Τό ΑΕΕ εἶναι αὐτό πού εἶναι καί γιατί ἕνας διευθυντής ἐπιχείρησης κερδίζει εἴκοσι φορές περισσότερο ἀπ' ὅσα ἡ καθαρίστρια. Ὅμως, ἀκόμη καί ἂν οἱ ἀποτιμήσεις αὐτές ἦταν ἀποδεκτές, ἡ μετρησιμότητα τῶν οικονομικῶν φαινομένων, ἀφήνοντας κατά μέρος τίς κοινοτοπίες, εἶναι ἀπατηλό φαινόμενο. Τό «προϊόν», ἀνεξαρτήτως τοῦ ὀρισμοῦ του, εἶναι «στιγμιαῖο», μετρήσιμο, μέ τήν ἔννοια ὅτι μπορούμε πάντοτε νά ἀθροίσουμε, γιά τό σύνολο τῆς οἰκονομίας καί γιά μία δεδομένη στιγμή, τίς ποσότητες τῶν παραχθέντων προϊόντων, πολλαπλασιασμένων ἐπὶ τίς ἀντίστοιχες τιμές. Ὅμως, ἂν οἱ σχετικές τιμές καί/ἢ ἡ σύνθεση τοῦ προϊόντος ἀλλάζουν (πράγμα πού, στήν πράξη, συμ-

βαίνει πάντοτε), οἱ διαδοχικές «μετροήσεις» πού γίνονται σέ στιγμές διαφορετικές στό χρόνο δέν μπορούν νά συγκριθοῦν (ὅπως δέν μπορούν νά συγκριθοῦν μεταξύ τους, γιά τόν ἴδιο λόγο, οἱ «μετροήσεις» πού γίνονται σέ διάφορες χώρες). Αὐστηρά μιλώντας, ἡ ἔκφραση «αὐξηση τοῦ ΑΕΕ» στερεῖται νοήματος, ἐκτός ἀπό τή φανταστική περίπτωση ὅπου ὑπάρχει ὁμόροπη ἐπέκταση ὅλων τῶν τύπων προϊόντων καί τίποτε ἄλλο. Ἰδιαίτερα, σέ μία κοινωνία μεταλλασσόμενης τεχνικῆς, τό «κεφάλαιο» δέν μπορεῖ νά μετρηθεῖ μέ τρόπο πού νά ἔχει κάποιο νόημα – ἐκτός ἀπό τήν περίπτωση ad hoc ὑποθέσεων ὑπερβολικά τεχνητῶν καί ἀντίθετων στά γεγονότα. Ἀλλά καί τῆς νέας ἐκδοῦς.

Αὐτό ἔχει ὡς ἄμεση συνέπεια ὅτι δέν εἶναι δυνατό, πολύ περισσότερο, νά μετρηθοῦν πραγματικά τά «κόστη» (ἐφ' ὅσον τά «κόστη» τοῦ ἐνός εἶναι συνήθως «προϊόντα» τοῦ ἄλλου). Ἐπίσης τά «κόστη» δέν μπορούν νά μετρηθοῦν καί γιά ἄλλους λόγους: γιατί ἡ κλασική ἰδέα τῆς *συσχέτισης* (ἢ ἀπόδοσης) τοῦ τάδε μέρους τοῦ καθαροῦ προϊόντος στόν τάδε ἢ στόν δεῖνα «συντελεστή παραγωγῆς» καί/ἢ τοῦ τάδε προϊόντος στόν τάδε συνδυασμό παραγωγικῶν μέσων εἶναι ἀνεφάρμοστη. Ἡ συσχέτιση ὀρισμένων μερῶν μέ «συντελεστές παραγωγῆς» (ἐργασία καί κεφάλαιο) προϋποθέτει αἰτήματα καί ἀποφάσεις πού ξεπερνοῦν εὐρύτατα τό πεδίο τῆς οἰκονομίας. Ἡ συσχέτιση τῶν κοστῶν μέ ἕνα δεδομένο προϊόν δέν μπορεῖ νά διενεργηθεῖ ἐξαιτίας τῆς ὑπαρξης διαφόρων τύπων ἀδαιρετότητας (πού οἱ κλασικοί καί νεοκλασικοί οικονομολόγοι θεωροῦν ἐξαιρέσεις ἐνῶ εἶναι πανταχοῦ παρόντες) καί ἐξαιτίας τῆς ὑπαρξης «ἐξωτερικότητων» κάθε εἶδους. Οἱ «ἐξωτερικότητες» σημαίνουν ὅτι τό «κόστος γιά τή φίρμα» καί τό «κόστος γιά τήν οἰκονομία» δέν συμπίπτουν καί ὅτι ἐμφανίζεται ἕνα πλεόνασμα (θετικό ἢ ἀρνητικό) μὴ δυνάμενο νά συσχετισθεῖ μέ κάτι ἄλλο. Καί πράγμα πολύ σημαντικότερο, οἱ «ἐξωτερικότητες» δέν περιορίζονται μέσα στά πλαίσια τῆς οἰκονομίας ὡς τέτοιες.

Ἐπὶ ἤρχε ἡ συνήθεια νά θεωροῦν τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ περιβάλλοντος (τό σύνολό του, μέ ἑξαίρεση τίς γαῖες ὑπό ἀτομική ιδιοκτησία) ὡς «ἀφιλόκερδο δῶρο τῆς φύσης». Παρόμοια, τό κοινωνικό πλαίσιο, οἱ γενικές γνώσεις, ἡ συμπεριφορά καί οἱ κινητροδοτήσεις τῶν ἀτόμων θεωροῦνταν στό βάθος ὡς «ἀφιλόκερδα δῶρα τῆς ιστορίας». Ἡ κρίση τοῦ περιβάλλοντος κατέστησε ἐκδηλο πιά ὅ,τι ἦταν ἀπό πάντοτε ἀλήθεια (ὁ Λίμπιχ τό ἔξερε ἐδῶ καί ἐκ τῶν χρόνων): μιά «ἀρμόζουσα κατάσταση» τοῦ περιβάλλοντος *δέν εἶναι* «ἀφιλόκερδο δῶρο τῆς φύσης» σέ κάθε περίσταση καί ἀνεξαρτήτως τοῦ τύπου καί τῆς ἐξάπλωσης τῆς συγκεκριμένης οἰκονομίας. Οὔτε εἶναι ἀκόμη ἕνα «ἀγαθό» στό ὁποῖο θά μπορούσαμε νά προσδώσουμε κάποια «τιμή» (πραγματική ἢ «δυναδική») – καθὼς κανεῖς, γιά παράδειγμα, δέν ξέρει ποῖο θά ἦταν τό κόστος μιάς ἐπανα-παγοποίησης τῶν πιλίσκων τῶν πολικῶν πάγων, ἂν ἔλιωναν. Καί ἡ περίπτωση τῶν χωρῶν «στό δρόμο τῆς (μῆ) ἀνάπτυξης» δείχνει ὅτι δέν μπορούμε νά θεωροῦμε τόν ἰουδαϊσμό, τό χριστιανισμό καί τό σιντοϊσμό ὡς «ἀφιλόκερδα δῶρα τῆς ιστορίας» – γιατί ἡ ιστορία ἔκανε «δῶρο» σέ ἄλλους λαούς τόν ἰνδοϊσμό ἢ τό φετιχισμό, πού ἐδῶ ἐμφανίζονται μᾶλλον ὡς «ἐμπόδια στήν ἀνάπτυξη», δωρεάν προσφερόμενα ἀπό τήν ιστορία.

Πίσω ἀπ' ὅλα αὐτά θρῑσέεται ἡ κρυμμένη ὑπόθεση τῆς *πλήρους διαχωρισμότητας*, τόσο στό *ἐσωτερικό* τοῦ οἰκονομικοῦ πεδίου, ὅσο καί *μεταξύ* τοῦ πεδίου αὐτοῦ καί τῶν ιστορικῶν, κοινωνικῶν ἢ καί φυσικῶν ἀκόμη διαδικασιῶν. Ἡ πολιτική οἰκονομία προϋποθέτει πάντοτε ὅτι εἶναι δυνατός ὁ χωρίς παραλογισμό διαχωρισμός τῶν συνεπειῶν πού ἀπορρέουν ἀπό τή δράση Χ τῆς φέρμας Α καί τῆς ὅλικῆς ροῆς τῶν οἰκονομικῶν διαδικασιῶν μέσα καί ἔξω ἀπό τή φέρμα· ὅπως, ἐπίσης, προϋποθέτει ὅτι τά ἀποτελέσματα τῆς παρουσίας ἢ τῆς ἀπουσίας ἑνός δεδομένου «συνόλου» κεφαλαίου καί ἐργασίας μπόρουν νά διαχωρι-

στούν ἀπό τό ὑπόλοιπο τῆς ἀνθρώπινης καί φυσικῆς ζωῆς μέ τρόπο πού νά ἔχει κάποιο νόημα. Ὅταν ὁμως ἐγκαταλειφτεῖ ἡ ὑπόθεση αὐτή, ἡ ἰδέα ἑνός οἰκονομικοῦ ὑπολογισμοῦ στίς μὴ τετριμμένες περιπτώσεις καταρρέει – καί, μαζί της, ἡ ἰδέα τῆς «ὀρθολογικότητας» τῆς οἰκονομίας μέ τήν παραδεδεγμένη ἔννοια τοῦ ὅρου (ὡς ἐπίτευξη ἑνός *extremum* ἢ μιάς οἰκογένειας ἀπό *extrema*), τόσο στό θεωρητικό ἐπίπεδο (τῆς κατανόησης τῶν γεγονότων) ὅσο καί στό πρακτικό ἐπίπεδο (τοῦ καθορισμοῦ μιάς «ἀριστοποιητικῆς» οἰκονομικῆς πολιτικῆς).

Ἐδῶ δέν τίθεται ὑπό ἀμφισβήτηση ἀπλῶς ἡ «οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς» καί ὁ «ιδιωτικός καπιταλισμός» ἀλλά ἡ «ὀρθολογικότητα» μέ τήν ἔννοια πού ὑποδεικνύεται πιό πάνω, τῆς οἰκονομίας (κάθε οἰκονομίας σέ ἐπέκταση) καθαυτήν. Γιατί οἱ ἰδέες πού θεμελιώνουν αὐτά πού εἰπώθηκαν ἐφαρμόζονται ἐξίσου, πότε κατά γράμμα, πότε *mutatis mutandis*, στίς «ἐθνικοποιημένες» καί «σχεδιοποιημένες» οἰκονομίες.

Γιά τή διευκρίνιση τοῦ τελευταίου τούτου σημείου, θά χρησιμοποιοῦσῶ ἕνα ἄλλο παράδειγμα, πού ἀφορᾷ τό θεμελιώδες ζήτημα τοῦ *χρόνου*. Ἡ πολιτική οἰκονομία ἀσχολεῖται μέ τό χρόνο μόνο στό βαθμό πού μπορεῖ νά τόν χειριστεῖ ὡς μὴ χρόνο, ὡς οὐδέτερο καί ὁμογενές διάμεσο. Μιά ἐπεκτεινόμενη οἰκονομία ἐμπεριέχει τήν ὑπαρξη τῆς «καθαρῆς» ἐπένδυσης, καί ἡ ἐπένδυση συνδέεται στενά μέ τό χρόνο, ἀφοῦ στήν ἐπένδυση συσχετίζονται μεταξύ τους τό παρελθόν, τό παρόν καί τό μέλλον. Οἱ ἀποφάσεις ὁμως πού ἀφοροῦν τήν ἐπένδυση δέν μποροῦν ποτέ νά εἶναι «ὀρθολογικές» παρά στό ἐπίπεδο τῆς φέρμας μόνο καί μέ τόν ὅρο ὅτι λαμβάνονται ἀπό μιά στενή ὀπτική γωνία. Αὐτό συμβαίνει γιά πολλούς λόγους, ἀπό τοὺς ὁποίους θά ἀναφέρω μόνο δύο. Κατ' ἀρχήν, ὄχι μόνο «τό μέλλον εἶναι ἀβέβαιο», ἀλλά καί *τό παρόν εἶναι ἄγνωστο* (γίνονται ἕνα σωρό πράγματα παντοῦ, ἄλλες φέρμες παίρνουν κι αὐτές

αποφάσεις, ή πληροφορόρηση είναι δαπανηρή και μερικου χαρακτήρα, και τούτο σέ διάφορα επίπεδα για τούς διάφορους παράγοντες κλπ.). Δεύτερο, όπως έχω ήδη πεί, τό κόστη και τό προϊόν δέν μπορούν πράγματι νά μετρηθούν. 'Ο πρώτος συντελεστής θά μπορούσε, θεωρητικά, νά παραμεριστεί σέ μιά «σχεδιοποιημένη» κοινωνία. 'Ο δεύτερος δέν τό μπορεί.

Σέ όλες όμως αυτές τίς περιπτώσεις ανάκύπτει ένα πολύ σημαντικότερο πρόβλημα: ποιό είναι τό σωστό συνολικό ποσοστό επένδυσης; 'Η κοινωνία πρέπει νά αφιερώνει στην «καθαρή» επένδυση 10,20,40 ή 80% του «καθαρού» προϊόντος; 'Η κλασική απάντηση, για τίς ιδιωτικές οικονομίες, είναι ότι «τό» ποσοστό τόκου συνιστούσε τό συντελεστή ισορροπίας ανάμεσα στην προσφορά και τή ζήτηση αποταμιεύματος, κατά συνέπεια τό «ρυθμιστή» του ποσοστού επένδυσης. 'Η απάντηση αυτή, όπως είναι γνωστό, είναι καθαρή ά-νοησία (non-sens). («Τό» ποσοστό τόκου δέν υπάρχει· αδύνατο νά δεχτούμε ότι τό ποσοστό τόκου είναι ό κύριος ρυθμιστής της όλικης αποταμίευσης, ότι τό επίπεδο των τιμών είναι σταθερό κλπ.) 'Ο φόν Νόυμαν απέδειξε, στά 1934, ότι, μέσω όρισμένων υποθέσεων, τό «όρθολογικό» ποσοστό τόκου θά έπρεπε νά είναι ίσο μέ τό ποσοστό αύξησης της οικονομίας. Ποιό όμως πρέπει νά είναι τό ποσοστό αυτό αύξησης; 'Αν υποθέσουμε ότι τό ποσοστό αύξησης απορρέει από τήν ικανότητα παραγωγής και γνωρίζοντας ότι ή ικανότητα αυτή εξαρτάται από τό ποσοστό επένδυσης, οδηγούμαστε στό αρχικό ερώτημα: ποιό θά πρέπει νά είναι τό ποσοστό επένδυσης; 'Ας κάνουμε τήν πρόσθετη υπόθεση ότι οι «σχεδιαστές» όρίζουν ως στόχο τή μεγιστοποίηση της «τελικής κατανάλωσης» σέ μιά δεδομένη περίοδο. Τό ερώτημα λοιπόν γίνεται: ποιό είναι τό ποσοστό επένδυσης πού θά μεγιστοποιούσε (υπό συμπληρωματικές υποθέσεις πού άφορούν τή «φυσική [physique] παραγωγικότητα» του πρόσθετου κεφαλαίου) σέ μιά

«διαρκή» κατάσταση (ή «στατική»: steady state) τό σύνολο της «τελικής κατανάλωσης» (άτομικής ή δημόσιας, «άγαθών» ή «ελεύθερου χρόνου»); 'Αν ή προς μεγιστοποίηση κατανάλωση είναι ή «στιγμιαία» κατανάλωση (χρονικός όρίζοντας μηδέν), τό αντίστοιχο ποσοστό επένδυσης είναι φυσικά μηδέν. 'Αν ή κατανάλωση πρέπει νά μεγιστοποιηθεί «για πάντοτε» (άπειρος χρονικός όρίζοντας), τό αντίστοιχο ποσοστό επένδυσης είναι σχεδόν 100% του «καθαρού» προϊόντος – υποθέτοντας ότι ή «όριακή φυσική παραγωγικότητα» του κεφαλαίου παραμένει θετική για όλες τίς αντίστοιχες αξίες της επένδυσης. Οι απαντήσεις πού «έχουν νόημα» τοποθετούνται φυσικά μεταξύ των δύο αυτών όρίων· πού ακριβώς όμως και γιατί; Δέν υπάρχει κανένας «όρθολογικός υπολογισμός» πού μπορεί νά δείξει ότι ένας χρονικός όρίζοντας πέντε χρόνων είναι (για τήν κοινωνία) περισσότερο ή λιγότερο «έλλογος» από έναν χρονικό όρίζοντα ένατο χρόνων. 'Η άπόφαση πρέπει νά ληφθεί πάνω σέ βάσεις διαφορετικές από τίς «οικονομικές».

Όλα τούτα δέν σημαίνουν ότι καθετί πού συμβαίνει στην οικονομία είναι «άνορθολογικό» μέ μιά θετική έννοια και, άκόμη λιγότερο, ότι είναι άκατανόητο· σημαίνουν απλώς ότι δέν μπορούμε νά θεωρήσουμε τήν οικονομική διαδικασία ως όμογενή ροή αξιών, μέ μόνη σημαντική πλευρά τους τό ότι είναι μετρήσιμες και πρέπει νά μεγιστοποιηθούν. Αυτός ό τύπος «όρθολογικότητας» είναι δευτερεύων και υποδεέστερος. Μπορούμε νά τόν χρησιμοποιήσουμε για νά ξεκαθαρίσουμε ένα μέρος του εδάφους και νά παραμερίσουμε μερικούς εκδηλους παραλογισμούς. Όμως, οι συντελεστές πού διαμορφώνουν έμπρακτα, σήμερα, τήν πραγματικότητα και, ανάμεσά τους, οι αποφάσεις των κυβερνήσεων, των επιχειρήσεων και των ατόμων, δέν υπόκεινται σέ τέτοιας μορφής χρησιμοποίηση. Καί θά είναι έντελώς διαφορετικής φύσεως σέ μιά καινούργια και διαφορετική κοινωνία.

Τό ζήτημα τῆς τεχνικῆς συζητεῖται, ἀπό καιρό τώρα, μέσα σέ μυθικά πλαίσια πού διαδέχονται τό ἓνα τό ἄλλο. Στήν ἀρχή ἡ τεχνική πρόοδος ἦταν καλή καί μόνο καλή. Κατόπιν ἡ τεχνική πρόοδος ἐγινε καλή «καθαυτή», ἀλλά κακῶς (ἡ πρὸς τό κακό) χρησιμοποιούμενη ἀπὸ τό ὑπάρχον κοινωνικό σύστημα· μέ ἄλλα λόγια, ἡ τεχνική θεωροῦνταν ὡς καθαρό μέσο, οὐδέτερο καθεαυτοῦ ὅσον ἀφορᾷ τοὺς σκοποὺς. Αὕτῃ εἶναι μέχρι τίς μέρες μας ἡ θέση τῶν ἐπιστημόνων, τῶν φιλελεύθερων καί τῶν-μαρξιστῶν· δέν μποροῦμε, γιά παράδειγμα, νά πούμε τίποτε κατὰ τῆς σύγχρονης βιομηχανίας σάν τέτοιαις. Τό σημεῖο στό ὁποῖο πάσχει, ὅπως λέγεται, εἶναι ὅτι χρησιμοποιεῖται γιά τό κέρδος καί/ἢ τήν ἰσχὺ μιάς μειοψηφίας, ἀντὶ νά χρησιμοποιεῖται γιά τήν εὐημερία ὄλων. Ἡ θέση αὕτη στηρίζεται στό συνδυασμό δύο σοφισμάτων: τό σόφισμα τοῦ πλήρους διαχωρισμοῦ μέσων καί σκοπῶν καί τό σόφισμα τῆς σύνθεσης. Τό γεγονός ὅτι τό ἀτσάλι μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ γιά νά κατασκευαστοῦν εἴτε ἄροτρα εἴτε κανόνια δέν σημαίνει ὅτι τό συνολικό σύστημα τῶν μηχανῶν καί τεχνικῶν πού ὑπάρχουν σήμερα θά μπορούσε νά χρησιμοποιηθεῖ, τό ἴδιο, γιά νά ἐξυπηρετήσει μιά αὐτόνομη καί μιά ἀλλοτριωμένη κοινωνία. Οὔτε στό πεδίο τῶν ἰδεῶν, οὔτε στό πεδίο τῆς πραγματικότητος εἶναι δυνατό νά διαχωριστεῖ τό τεχνολογικό σύστημα μιάς κοινωνίας ἀπὸ αὐτό πού εἶναι αὕτῃ ἡ κοινωνία. Τώρα δέ, ἔχουμε λίγο πολύ φτάσει σέ μιά θέση πού τοποθετεῖται ἀκριβῶς στοὺς ἀντίποδες τῆς ἀρχικῆς θέσης: ὅλο καί περισσότεροι γίνονται ἐκεῖνοι πού πιστεύουν ὅτι ἡ τεχνική εἶναι κακή καθαυτή.

Πρέπει νά προσπαθήσουμε νά διεισδύσουμε βαθύτερα στό ζήτημα. Ἡ μὴ συνειδητοποιημένη αὐταπάτη περὶ τῆς «δυνάμει» παντοδυναμίας τῆς τεχνικῆς, αὐταπάτη πού κυριάρχησε στοὺς σύγχρονους καιροὺς, στηρίζεται σέ μιά

ἄλλη ἰδέα πού δέν ἐξωτερικεύεται καί ἀποκρύπτεται: τήν ἰδέα τῆς ἰσχύος. Ἄν τό καταλάβουμε αὐτό, γίνεται ἀμέσως φανερό ὅτι δέν ἀρκεῖ νά ρωτοῦμε ἀπλῶς: ἰσχύς γιά τί πράγμα, ἰσχύς γιά ποιόν; Τό ἐρώτημα εἶναι: τί εἶναι ἡ δύναμη καί, μάλιστα, μέ ποιά μὴ τετριμμένη ἔννοια ὑπάρχει πραγματικά ἰσχύς;

Πίσω ἀπὸ τήν ἰδέα τῆς ἰσχύος κεῖται ἡ φαντασίωση τοῦ ὀλικοῦ ἐλέγχου, τῆς θέλησης ἢ τῆς ἐπιθυμίας νά κατακυριασθῇ κάθε ἀντικείμενο καί κάθε περίοιστο. Βέβαια, αὕτῃ ἡ φαντασίωση ἦταν πάντοτε παρούσα στήν ἀνθρώπινη ἱστορία, εἴτε «ὑλοποιημένη» στή μαγεία κλπ., εἴτε προβεβλημένη σέ κάποια θεῖα εἰκόνα. Κατὰ περίεργο, ὅμως, τρόπο ὑπῆρξε πάντοτε συνείδηση ὁρισμένων ὁρίων ἀπαγορευμένων στὸν ἄνθρωπο – ὅπως φαίνεται στό μῦθο τοῦ Πύργου τῆς Βαβέλ ἢ στήν ἐλληνικὴ ὑδριν. * Τό ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ ὀλικοῦ ἐλέγχου ἢ, καλύτερα, τῆς ὀλικῆς κυριαρχίας εἶναι ἐγγενῶς παράλογη, αὐτό τό δέχονται ἀσφαλῶς οἱ πάντες. Μολοντοῦτο, αὐτό πού διαμορφώνει τὸν κρυφὸ κινήτρου τῆς σύγχρονης τεχνολογικῆς ἀνάπτυξης εἶναι ἡ ἰδέα τῆς ὀλικῆς κυριαρχίας. Ὁ ἄμεσος παραλογισμὸς τῆς ἰδέας τῆς ὀλικῆς κυριαρχίας καμουφλάρεται πίσω ἀπὸ τὸν λιγότερο ὠμὸ παραλογισμό τῆς «ἀσυμπτωτικῆς προόδου». Ἡ δυτικὴ ἀνθρωπότητα ἐζήσε ἐπὶ αἰῶνες μέ βάση τὴ σιωπηρὴ παραδοχὴ ὅτι ἡ ἐπίτευξη ὅλο καί περισσότερης δυνάμεις εἶναι πάντοτε δυνατό καί πραγματοποιήσιμη. Τό γεγονός ὅτι, στὸν τάδε ἐπὶ μέρους τομέα καί πρὸς τὸν τάδε ἐπὶ μέρους σκοπὸ, μπορούσαν νά γίνουν «περισσότερα» θεωρήθηκε ὡς σημαῖνον ὅτι, σέ ὅλους τοὺς τομεῖς συνολικά παρμένους καί γιά ὅλους τοὺς νοητοὺς σκοποὺς, ἡ «ἰσχύς» μπορούσε νά αὐξάνει χωρὶς ὅρια.

Αὐτό πού σήμερα μέ βεβαιότητα γνωρίζουμε εἶναι ὅτι τὰ τεμάχια «ἰσχύος» πού ἔχουν διαδοχικά κατακτηθεῖ παραμένουν πάντοτε τοπικοῦ χαρακτήρα, περιορισμένα, ἀνεπαρκῆ καί, πιθανότατα, ἐγγενῶς σαθρά – ἂν ὄχι σαφῶς

άσυμβίβαστα μεταξύ τους. Καμία «μείζων» τεχνική κατάκτηση δεν είναι εξασφαλισμένη από τό ένδεχόμενο νά χρησιμοποιηθεῖ γιά διαφορετικούς σκοπούς από αὐτούς πού τῆς εἶχαν ὀριστεῖ στήν ἀρχή, καμία δεν εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπό παράπλευρες «ἀνεπιθύμητες» συνέπειες, καμία δεν ἀποφεύγει τίς ἐπιπτώσεις της πάνω στό ὑπόλοιπο – καμία, τουλάχιστον ἀπό αὐτές πού παράγει ὁ τύπος τεχνικῆς καί ἐπιστήμης πού ἐμεῖς ἔχουμε «ἀναπτύξει». Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, ἡ ἀξενώμενη «δύναμη» εἶναι ἐπίσης, *ipso facto*, ἀξενώμενη ἀδυναμία, ἥ καί «ἀντιδύναμη» ἀκόμη, δύναμη πού προκαλεῖ τό ἀντίθετο ἀπό αὐτό στό ὁποῖο ἀποσκοποῦσε. Καί ποιός θά κάνει τόν καθαρό ἀπολογισμό, μέ ποιούς ὁρους, μέ ποιές ὑποθέσεις, γιά ποιόν χρονικό ὀρίζοντα;

Κι ἐδῶ ἀκόμη, ὁ ἐνεργός ὁρος τῆς αὐταπάτης εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ διαχωρισμοῦ. «Ἐλεγχος» τῶν πραγμάτων σημαίνει ἀπομόνωση τῶν χωριστῶν συντελεστῶν καί ἀκριβοῦς ὀριοθέτηση τῶν «συνπειῶν» τῆς δράσης τους. Αὐτό μπορεῖ νά γίνει, ὡς ἓνα σημεῖο, μέ τά συνήθη ἀντικείμενα τῆς καθημερινῆς ζωῆς· αὐτό κάνουμε προκειμένου νά διορθώσουμε τόν κινήτῆρα τοῦ αὐτοκινήτου. Ὅσο προχωροῦμε ὁμως, τόσο καθαρά βλέπουμε πῶς ὁ διαχωρισμός δεν εἶναι παρὰ μιά «ὑπόθεση ἐργασίας» τοπικῆς καί περιορισμένης ἰσχύος. Οἱ σύγχρονοι φυσικοὶ ἀρχίζουν νά καταλαβαίνουν τήν ἀληθινή κατάσταση τῶν πραγμάτων· ὑποψιάζονται ὅτι τά φαινομενικά ἀνυπερβλήτα ἀδιέξοδα τῆς θεωρητικῆς φυσικῆς ὀφείλονται στήν ἰδέα ὅτι ὑπάρχουν ξεχωρά καί ἐπὶ μέρους «φαινόμενα» καί ἀναρωτιοῦνται μήπως τό Σύμπαν θά ᾤρεπε νά ἀντιμετωπιστεῖ ὡς ἐνιαῖα καί μοναδική ὄντοτητα.¹ Ἐξάλλου, τά οἰκολογικά προβλήματα μᾶς ὑποχρεώνουν νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι ἡ κατάσταση εἶναι

1. Βλ. τα ὠραῖα ἄρθρα τῶν Wigner, d' Espagnat, Zeh καί Bohm στό d' Espagnat (ἔκδ.), *Foundations of Quantum Mechanics*, Νέα Ὑόρκη καί Λονδίνο, 1971.

παρόμοια σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν τεχνική. Κι ἐδῶ, ἐπίσης, πέραν ὀρισμένων ὀρίων, δεν μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ὁ διαχωρισμός εἶναι αὐτονόητος· καί τά ὅρια αὐτά παραμένουν ἄγνωστα μέχρι τῆ στιγμῆ πού ἀπειλεῖ ἡ καταστροφή.

Ἡ μόλυνση καί τά ὄργανα καταπολέμησής της μᾶς διόουν τήν πρώτη εἰκόνα γι' αὐτό – κοινότητα καί εὐκολα ἀμφισβητήσιμη. Ἐδῶ καί εἴκοσι χρόνια ἔχουν τοποθετηθεῖ συσκευές ἐναντίον τῆς μόλυνσης στά φουγάρα τῶν ἐργοστασίων κλπ., γιά νά συγκρατήσουν τά μόρια τοῦ ἀνθρακος πού περιέχονται στόν καπνό. Οἱ συσκευές αὐτές ἀποδείχτηκαν ἄκρως ἀποτελεσματικές καί ἡ ἀτμόσφαιρα γύρω ἀπό τίς βιομηχανικές πόλεις περιέχει τώρα πολύ λιγότερο CO₂ ἀπό πρίν. Μολαταῦτα, στή διάρκεια τῆς ἰδίας περιόδου, ἡ περιεκτικότητα σέ ὀξέα τῆς ἀτμόσφαιρας πολυπλασιασθήκε ἐπὶ χίλια (χίλιες φορές) καί ἡ ἄροχῃ πού πέφτει σέ ὀρισμένες περιοχές τῆς Εὐρώπης καί τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς ἔχει σήμερα τά ἴδια ὀξέα μέ τόν «καθαρό χυμό λεμονιοῦ» – μέ σοβαρές συνέπειες πάνω στήν ἀνάπτυξη τῶν δασῶν, πού ἤδη ἀρχίζουμε νά τίς διακρίνουμε – γιὰ τό θεῖαφι πού περιέχεται στόν καπνό καί ἦταν πρίν σταθεροποιημένο ἀπό τόν ἀνθρακα ἀποδεσμεύεται τώρα ἐλεύθερα καί ἐνώνεται μέ τό ὕδρογόνο καί ὀξυγόνο τῆς ἀτμόσφαιρας γιά νά σχηματίσει ὀξέα.² Τό γεγονός ὅτι οἱ μηχανικοὶ, οἱ ἐπιστήμονες καί οἱ διοικήσεις δεν τό εἶχαν σκεφτεῖ αὐτό, πρίν συμβεῖ, μπορεῖ ἴσως νά φαίνεται γελοῖο· δεν παύει ὁμως νά εἶναι ἀλήθεια. Ἡ ἀπάντηση θά εἶναι: «τὴν προσεχή φορὰ θά ξέροουμε καί θά πράξουμε καλύτερα». Ἰσως.

Ἀς δοῦμε τώρα τό ζήτημα τοῦ ἀντισυλληπτικοῦ χαπιοῦ. Ὅλες οἱ συζητήσεις καί οἱ ἐνασχολήσεις σχετικά μέ τίς ἐνδεχόμενες παράπλευρες καί ἀνεπιθύμητες συνέπειες συγκεντρώνονται γύρω ἀπό τό ζήτημα τοῦ ἀν οἱ γυναῖκες πού

1. International Herald Tribune, 14 Ἰουνίου 1974.

χρησιμοποιούν τό χάπι θά παχύνουν ή θά πάθουν καρκίνο. Έστω ότι αποδεικνύεται πώς τέτοιες συνέπειες δέν θά υπάρξουν ή ότι θά είναι δυνατή ή καταπολέμησή τους. Πρέπει, μολαταῦτα, νά ἔχουμε τό θάρρος νά αναγνωρίσουμε ότι οί πλευρές αὐτές τοῦ ζητήματος εἶναι μικροσκοπικές.) Ἐς ἀφήσουμε κατά μέρος τή σημαντικότερη ἴσως πλευρά τοῦ ζητήματος τοῦ χαπιοῦ, τήν ψυχική πλευρά, γιά τήν ὁποία, πρακτικά, δέν μιλά σχεδόν κανείς: τί θά μπορούσε νά συμβεῖ στό ἀνθρώπινα ὄντα ἄν ἀρχίζαν νά θεωροῦν τοὺς ἑαυτούς τους ὡς ἀπόλυτους κυρίους τῆς ἀπόφασης τοῦ ἄν θά δώσουν ή δέν θά δώσουν τή ζωή, χωρίς νά πληρώνουν γιά τή «δύναμη» αὐτή τίποτε (ἐκτός ἴσως 20 φράγκα τό μήνα); Τί θά μπορούσε νά συμβεῖ στό ἀνθρώπινα ὄντα ἄν ἀποκόβονταν ἀπό τή ζωώδη πλευρά τῆς ὑπόστασης καί τῆς μοίρας τους πού σχετίζεται μέ τήν ἀναπαραγωγή τοῦ εἶδους; Δέν λέω πώς ἀναγκαστικά θά συνέβαινε κάτι τό «κακό». Λέω πώς ὅλος ὁ κόσμος θεωρεῖ ὡς αὐτονόητο ότι ή συμπληρωματική αὐτή «δύναμη» δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι «καλή» – καί ἀπλούστερα: ότι *εἶναι* πράγματι «δύναμη». Ἐς ἔλθουμε στήν καθαρά βιολογική πλευρά. Τό χάπι εἶναι «ἀποτελεσματικό» γιατί παρεμβάινει σέ θεμελιώδεις ρυθμιστικές διαδικασίες, πού συνδέονται βαθύτατα μέ τίς σημαντικότερες λειτουργίες τοῦ ὄργανισμοῦ, γιά τίς ὁποῖες δέν «ξέρουμε» πρακτικά τίποτε. Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη, λοιπόν, ὅσον ἀφορᾷ τίς ἐνδεχόμενες συνέπειες τοῦ χαπιοῦ, τό ἐρώτημα πού ταιριάζει νά τεθεῖ δέν εἶναι: τί θά συμβεῖ σέ μιά γυναίκα ἄν παίρνει τό χάπι ἐπί δέκα χρόνια; ἀλλά: τί θά συμβεῖ στό εἶδος, ἄν οἱ γυναῖκες παίρνουν τό χάπι ἐπί χίλιες γενεές (κυριολεκτῶ), δηλαδή μετά εἴκοσι πέντε χιλιάδες χρόνια; Αὐτό ἀντιστοιχεῖ σέ πειραματισμό ἐπί μιᾶς ἀποικίας βακτηριδίων γιά τρεῖς περίπου μῆνες. Βέβαια εἴκοσι πέντε χιλιάδες χρόνια εἶναι ὅπωςδήποτε ἕνα χρονικό διάστημα «χωρίς νόημα» γιά μᾶς. Κατὰ συνέπεια, δροῦμε σάν νά «ἔχει νόημα» τό νά

μή νοιαζόμαστε γιά τά πιθανά ἀποτελέσματα αὐτοῦ πού κάνουμε. Μέ ἄλλα λόγια: καθὼς μᾶς ἔχει δοθεῖ ἕνας γραμμικός χρόνος καί ἕνας ἀπειρος χρονικός ὀρίζοντας, δροῦμε σάν νά ἔχει μονάχα σημασία τό χρονικό διάστημα τῶν ἐτῶν τοῦ ἄμεσου μέλλοντος.

Στή χώρα ἀπ' ὅπου ἔρχομαι, ή γενιά τῶν παππούδων μου δέν εἶχε ἀκούσει ποτέ νά γίνεται λόγος γιά μακροπρόθεσμη σχεδιοποίηση, γιά ἐξωτερικότητες, γιά μετακίνηση τῶν ἡπείρων ή γιά διαστολή τοῦ Σύμπαντος. Ὅμως, ἐξακολουθοῦσαν, καί στό γηραιά τους ἀκόμη, νά φυτεύουν ἐλιές καί κυπαρίσσια, χωρίς νά τοὺς ἀπασχολοῦν ζητήματα κόστους καί ἀπόδοσης. Ἐξεραν ότι θά πέθαιναν ἔσκαβαν ὅμως τή γῆ γιά τοὺς ἐπερχομένους, ἀλλά ἴσως καί γιά τή γῆ τήν ἴδια. Ἐξεραν ότι, ὁποιαδήποτε «ἰσχύ» κι ἄν εἶχαν, ή ἰσχύς αὐτή δέν θά εἶχε εὐεργετικά ἀποτελέσματα ἄν αὐτοί δέν ὑπάκουαν στίς ἐποχές, ἄν δέν πρόσεχαν τοὺς ἀνέμους καί δέν σέβονταν τήν εὐμετάβολη Μεσόγειο, ἄν δέν ἔκοβαν τά δέντρα τήν ὥρα πού ἔπρεπε καί δέν ἄφηναν στό μούστο τόν καιρό πού τοῦ χρειαζόταν γιά νά βράσει. Δέν σκέφτονταν μέ ὄρους ἀπειρότητας – ἴσως νά μὴν καταλάβαιναν καί τήν ἔννοια τῆς λέξης – ὅμως δροῦσαν, ζοῦσαν καί πέθαιναν σέ ἕνα χρόνο ἀληθινά *χωρίς τέλος*. Προφανῶς ή χώρα δέν εἶχε ἀκόμη ἀναπτυχτεῖ.

VI

Πάνω σέ τοῦτο τόν πλανήτη, στή διάρκεια δισεκατομμυρίων ἐτῶν, εἶχε ξετυλιχτεῖ ἕνα ἰσορροπημένο διοσύστημα πού περιεῖχε ἑκατομμύρια διαφορετικά ζωντανά εἶδη καί, γιά ἑκατοντάδες χιλιάδες χρόνια, οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες εἶχαν κατορθώσει νά δημιουργήσουν ἕνα ὕλικο καί νοητικό ἐνδιαίτημα, μιά βιολογική καί μεταφυσική φωλιά,

ἀλλοιώνοντας τό περιβάλλον χωρίς νά τοῦ προξενοῦν βλάβη. Παρ' ὅλη τήν ἀθλιότητα, τήν ἀγνοία, τήν ἐκμετάλλευση, τή δεισιδαιμονία καί τή σκληρότητα, οἱ κοινωνίες αὐτές εἶχαν κατορθώσει νά δημιουργήσουν ταυτόχρονα εὐπροσάρμοστους τρόπους ζωῆς καί κόσμους φαντασιακῶν σημασιῶν μέ ἐκπληκτική συνοχή, πλοῦτο καί ποικιλομορφία. Ὡς ρίξουμε τό βλέμμα στή ζωὴ τοῦ 13ου αἰῶνα, ὥς περιδιαβάσουμε ἀπό τή Σάρτρη στό Μπορομπουντόρ καί ἀπό τή Βενετία στούς Μάγια, ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη στό Πεκίνο καί ἀπό τόν Κουμπλάι-Χάν στόν Δάντη, ἀπό τόν οἶκο τοῦ Μαϊμονίδη στήν Κόρδοβα μέχρι τή Νάρα καί ἀπό τή Magna Carta ὥς τοὺς δυζαντινοὺς μοναχοὺς νά ἀντιγράφουν Ἀριστοτέλη. Ὡς συγκρίνουμε τήν ἀφάνταστη αὐτὴ ποικιλία μέ τήν τωρινή κατάσταση τοῦ κόσμου, ὅπου οἱ χώρες πιά δέν διαφέρουν πραγματικά ἢ μία ἀπὸ τήν ἄλλη δυνάμει τοῦ παρόντος τους – πού, σάν τέτοιο, εἶναι παντοῦ τό ἴδιο – ἀλλά ἀποκλειστικά καί μόνο δυνάμει τῶν καταλοίπων τοῦ παρελθόντος τους. Αὐτό εἶναι ὁ «ἀναπτυγμένος» κόσμος.

Ἡ δυνατότητα ὅμως χρήσης τοῦ παρελθόντος εἶναι περιορισμένη. Παρ' ὅλη τή συμπάθεια πού μπορούμε νά νιώθουμε γιά τὰ «φυσιολατρικά» κινήματα τῆς ἐποχῆς μας καί γι' αὐτό πού προσπαθοῦν νά ἐκφράσουν, θά ἀποτελοῦσε ψευδαίσθηση ἡ σκέψη ὅτι θά ἦταν δυνατό νά παλινорθωθεῖ μιὰ «προβιομηχανική» κοινωνία ἢ ὅτι αὐτοὶ πού κατέχουν σήμερα τήν ἐξουσία θά τήν ἐγκατέλειπαν αὐθορμήτως ἂν βρισκόνταν ἀντιμέτωποι μέ ἕνα ὑποθετικό ὀρμητικό κύμα ἐγκατάλειψης τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας. Καί τὰ κινήματα ἄλλωστε αὐτά παραδέχονται μέσα σέ ἀντιθέσεις. Ὅλα τὰ «κοινόδια» εἶχαν μαγνητοφωνημένη μουσική· καί σιὸ μαγνητόφωνο συμπυκνώνεται τό σύνολο τῆς σύγχρονης κοινωνίας.

Ἐξίσου καταστροφικό θά ἦταν νά παρανοήσουμε, νά παρερμηνεύσουμε καί νά ὑποτιμήσουμε αὐτό πού ἔχει κο-

μίζει ὁ δυτικός κόσμος. Ὁ δυτικός κόσμος κατέστρεψε, διαμέσου καί πέραν τῶν βιομηχανικῶν καί ἐπιστημονικῶν του δημιουργημάτων καί τῶν ἀντιστοιχῶν ἀναστατώσεων τῆς κοινωνίας καί τῆς φύσης, τήν ἰδέα τῆς φύσεως* ἐν γένει καί τήν ἐφαρμογὴ τῆς σίς ἀνθρώπινες ὑποθέσεις εἰδικότερα. Τοῦτο ἡ Δύση τό ἔκανε μέσω μιᾶς ἐρμηνείας καί μιᾶς πραγμάτωσης, «θεωρητικῆς» καί «πρακτικῆς», τοῦ «Λόγου» – μιᾶς εἰδικῆς ἐρμηνείας καί πραγμάτωσης, τραβηγμένης στὰ ἔσχατα ὅριά της. Στό τέρμα τῆς διαδικασίας αὐτῆς ἔφτασε σέ ἕναν τόπο ὅπου δέν ὑπάρχει καί δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει πιά σημεῖο ἀναφορᾶς ἢ σταθερὴ κατάσταση, «νόρμα». (Αἰσθητικὴ Βολὰ)

Στό μέτρο πού ἡ κατάσταση αὐτὴ ἐπάγει τόν ἱλιγγο τῆς «ἀπόλυτης ἐλευθερίας», μπορεῖ νά προκαλέσει τήν πτώση στήν ἀδυσσο τῆς ἀπόλυτης δουλείας. Ἦδη ἀπὸ τώρα ἡ Δύση εἶναι δούλη τῆς ἰδέας τῆς ἀπόλυτης ἐλευθερίας. Ἡ ἐλευθερία, πού ἄλλοτε τήν ἐννοοῦσαν ὡς «συνειδητοποίηση τῆς ἀναγκαιότητας» ἢ ὡς αἴτημα τῆς ἰκανότητας νά δροῦμε σύμφωνα μέ τόν καθαρὰ ἠθικὸ κανόνα, ἔχει γίνει ἐλευθερία γυμνή, ἐλευθερία ὡς καθαρὴ αὐθαιρεσία (Will Kür). Ἡ ἀπόλυτη αὐθαιρεσία εἶναι τό ἀπόλυτο κενό· τό κενό πρέπει νά γεμίσει καί γεμίζει μέ «ποσότητες». Ἡ ἀτέρμονη ὅμως αὔξηση τῶν ποσοτήτων ἔχει ἕνα τέρμα – ὄχι μόνο ἀπὸ ἐξωτερικὴ ἀποψη, ἀφοῦ ἡ Γῆ εἶναι πεπερασμένη, ἀλλὰ καί ἀπὸ ἐσωτερικὴ ἀποψη, ἀφοῦ τό «πλέον» καί τό «μεῖζον» δέν εἶναι πιά καί «διάφορο», καί ἔτσι τό «πλέον» γίνεται ποιοτικὰ ἀδιάφορο. (Μιὰ αὔξηση τοῦ ΑΕΕ κατὰ 5% τό χρόνο σημαίνει ὅτι, ποιοτικά, ἡ οἰκονομία βρίσκεται στήν ἴδια κατάσταση μέ τῆς προηγούμενης χρονιάς. Οἱ ἄνθρωποι θεωροῦν ὅτι ἡ κατάστασή τους χειροτέρευσε ἂν τό «βιοτικὸ ἐπίπεδο» τους δέν ἔχει «ὑψωθεί», καί θεωροῦν ὅτι ἔχει δελτιωθεῖ ὅταν τό «ἐπίπεδο» αὐτό ὑψώνεται σύμφωνα μέ τό «φυσιολογικὸ» ποσοστό.) Ὅλα αὐτὰ τὰ ἤξεραν ἤδη πολὺ καλά ὁ Ἀριστοτέλης καί ὁ

Χέγκελ. Όπως όμως συμβαίνει συνήθως, ή πραγματικότητα ακολουθεί τή σκέψη μέ σημαντική καθυστέρηση.

Έντούτοις, τό κύριο αποτέλεσμα τής καταστροφής αυτής τής ιδέας τής φύσεως* δέν μπορεί πιά νά αποκρυφτεί, έκτός αν υπάρξει κάποια μορφή θρησκευτικής, μυστικιστικής ή ανορθολογικής υποτροπής – μάλλον απίθανο, αλλά όχι αδύνατο. Γιατί είναι αλήθεια ότι ο άνθρωπος δέν είναι «φυσικό» όν – παρόλο πού δέν είναι ούτε «έλλογο» όν. Για τόν Χέγκελ, ο άνθρωπος ήταν «ζώο άρρωστο». Θά πρέπει μάλλον νά πούμε ότι ο άνθρωπος είναι ένα τρελό ζώο πού, μέσω τής τρέλας του, έφευρε τό λογικό. Όντας τρελό ζώο, έκανε, πολύ φυσιολογικά, τήν έφεύρεσή του: τό λογικό, εργαλείο καί μεθοδικότατη έκφραση τής τρέλας του. Αυτό τώρα τό ξέρουμε καλά γιατί συνέβη.

Σέ ποίο μέτρο ή γνώση αυτή μπορεί νά μάς βοηθήσει στήν τωρινή δοκιμασία μας; Πολύ λίγο καί πολύ. Πολύ λίγο, γιατί ο μετασχηματισμός τής παρούσας κατάστασης τής παγκόσμιας κοινωνίας δέν είναι άσφαλώς υπόθεση γνώσης, θεωρίας ή φιλοσοφίας. Πολύ λίγο επίσης, γιατί δέν μπορούμε νά αποποιηθούμε τό λογικό – όπως ακριβώς δέν μπορούμε νά διαχωρίσουμε έλεύθερα «τό λογικό σάν τέτοιο» από τήν τρέχουσα ιστορική του πραγμάτωση. Θά ήταν, πάλι, άνοησία αν θεωρούσαμε τό λογικό σάν ένα «εργαλείο» πού μπορεί νά του γίνει καλύτερη χρήση. Ένας πολιτισμός δέν είναι μενού από τό όποιο θά μπορούσαμε νά επιλέξουμε ό,τι μάς άρέσει καί νά άδιαφορήσουμε για τό υπόλοιπο.

Η γνώση όμως αυτή μπορεί νά μάς βοηθήσει πολύ αν μάς καταστήσει ικανούς νά καταγγείλουμε καί νά καταστρέψουμε τήν όρθολογική ιδεολογία, τήν αυταπάτη τής παντοδυναμίας, τήν ύπεροχή του οικονομικού «λογισμού», τόν παραλογισμό καί τήν άσυναρτησία τής «όρθολογικής» όργάνωσης τής κοινωνίας, τήν καινούργια θρησκεία τής «έπιστήμης» καί τήν ιδέα τής ανάπτυξης για τήν

ανάπτυξη. Αυτό μπορούμε νά τό κάνουμε αν δέν παραιτηθούμε από τή σκέψη καί τήν ύπευθυνότητα, αν δούμε τό λόγο καί τήν όρθολογικότητα στή σωστή προοπτική, αν γίνουμε ικανοί νά τά αναγνωρίσουμε ως ιστορικά δημιουργήματα του ανθρώπου.

Γιατί ή τωρινή κρίση οδηγεί σέ ένα σημείο όπου, είτε θά βρεθούμε αντιμέτωποι μέ μία φυσική ή κοινωνική καταστροφή, είτε, πριν ή μετά απ' αυτό, οι άνθρωποι θά αντιδράσουν μέ τόν άλφα ή τόν βήτα τρόπο καί θά προσπαθήσουν νά εγκαθιδρύσουν νέες μορφές κοινωνικής ζωής πού θά έχουν γι' αυτούς κάποιο νόημα. Αυτό δέν μπορούμε νά τό κάνουμε έμεις για λογαριασμό τους καί στή θέση τους, όπως καί δέν μπορούμε νά πούμε πώς θά μπορούσε νά γίνει. Αυτό πού μπορούμε νά κάνουμε είναι νά καταστρέψουμε τούς μύθους πού, περισσότερο από τό χρήμα καί τά όπλα, συνιστούν τό τρομακτικότερο εμπόδιο στό δρόμο μιας άνασυγκρότησης τής ανθρώπινης κοινωνίας.